

Piibli

esimese eestikeelse tõlke

200-nda aasta tähistamiseks

pühendab

käesoleva numbri

Akadeemiline Emakeele Selts

EESTI KEEL

Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri

Toimetus:
Tartu, Rüütli 24, III kord.

Talitus:
Akad. Kooperat., Ülikooli 15, t. 20-63.

Eesti piiblitõlgete leksikaalseist erinevustest.

Briti ja Välismaa Piibliseltsi kulul ilmus 1938. a. suveks Harald Põllu uus eestikeelses tõlkes Uus Testament koos Taaveti Lauludega. Varsti peale selle väljandega tutvumist hakkas kuulduma kurtmisi, et tähendatud tõlge olevat raske aru saada, sest seal esinevat rohkesti uusi sõnu, mida tavaline lugeja ei tundvat; ühtlasi ei ole neil puhkudel jäetud korduvalt, nii suuliselt kui ka trükisõnas, mainimata, et v a n a s t eestikeelsest piiblitõlkest arusaamine ei jätvat midagi soovida.

Mõlemaid tõlkeid sõnavaralise koostise seisukohalt pisut lähemalt vaadeldes ei saa aga kindlasti mitte salata, et eespool-toodud arvamisid vabad oleksid ühekülgsusest ja liialdusest. Kõige veenvam on seda tõestada näidete varal vanast ja uuest piiblitõlkest.

Niihästi vanasse (200 aasta kestel vähe modifitseerunud) kui ka uude tõlkesse toob tundmatuid mõisteid ning nende vasteiks erisõnu kaasa peamiselt see asjaolu, et piibli ainestik kuulub meist eemal seisvasse heebrea kultusepiirkonda, s. o. kujutus- ja reaalmailma, mis on täis meile võõraid kombeid, kujusid, reaale, ka taimestikku ja loomastikku. Kõigest sellest on tingitud rida võõraid sõnu, mida ei kohta meie lugejaskond kuskil mujal kui piiblis ja mis seepärast nõuavad just selle teose lugejailt eritist tutvumist nende sõnadega. Sääraste, enamuses

korduvalt esinevate sõnade hulka kuuluvad ms. järgmised: *naasir* (4. Moos. 6; 1. Makab. 3, 49; Aamos 2, 11, 12), *kreti ja pleti vägi* (2. Saam. 15, 18; 20, 7, 23; 1. Kun. 1, 38), *sivikuu* (1. Kun. 6, 1), *adarkon* (1. Ajar. 29, 7; Esra 8, 27), *tarkemon* (Esra 2, 69; Nehem. 7, 70), *naabel* (2. Ajar. 9, 11), *alamoti ja seminiti viisil* (1. Ajar. 15, 20, 21), *kititimäng*, uues tõlkes: *gati pill* (Laul 8), *peekamarjapuu* (1. Ajar. 14, 14, 15), *algumipuu* (2. Ajar. 9, 11), *libnepuu* (Hoos. 4, 13), *haasili tirtsud* resp. *haasili linnud* (1. Kun. 8, 37; 2. Ajar. 6, 28; Laul 78, 46; Joel 1, 4), *sardius* (Ilm. 21, 20), *Leviatan*, *kikajonipuu* jpt.

Ilma et tarvitseks selliste rohkelt esinevate näidete juures pikemalt peatuda, on igauhele ilmne, et seesuguseid sõnu, mida eespool mõned on näiteina toodud, ei suudaks tavaline eesti lugeja, lugegu ta piiblit vanas või uues tõlkes, ilma erilise sõnade sisu tundmaõppimiseta aru saada.

Edasi olgu siin tsiteeritud vana piiblitõlke rikkalikust sõnavaralisest osast väike valimik tekstinäiteid soovitusel nende najal selgusele jõuda, kuivõrd nende osundite tekst koosneb aina tuttavaist sõnust.

„Ta ehitab kui koi oma koja, ja kui vahimees enesele a s m a teeb“ (Hiib 27, 18).

„Ja ta tegi ennast ülapiks nende silma ees...“ (1. Saam. 21, 14).

„Ja see sündis, kui Ahia ta jalgade klihkamist kuulis...“ (1. Kun. 14, 6).

„Petised vaekausid on üks hirmus asi Jehoova meelest, aga terve lõõd on tema meele pärast... Õige margapuu ja õiged vaekausid on Jehoova käest; kõik lõõd kukrus on tema tehtud“ (Õp. sõn. 11, 1; 16, 11).

„Sest tigiduse muundamine katab pimedusega seda, mis hea on, ja hulkuja himu pöörab vale meele teisiti“ (Tark. 4, 12).

„Ei ühegi tule vägi ei jõudnud valgust anda ega selge tähtede valgus ei arenda n u d mitte seda pilkast pimedat ööd valgustada“ (Tark. 17, 5).

„Aga kui Juudas seda äkkas, käskis ta kõik rahva ööd ja päevad Issandat appi hüüda...“ (2. Makab. 13, 10).

„Kõigi oma tegude sees ole nud res, siis ei juhtu sulle ei ühtegi vigadust“ (Siir. 31, 26).

„Taltsimata hobune saab virtsikaks, ja poeg, kes oma meelt mööda käib, läheb jultumaks“ (Siir. 30, 8).

„Ja ta ütles: Vaata, su käli on oma rahva juurde tagasi läinud...“ (Ruti 1, 15).

„Aga sina ei pea üle ühegi oma isanda sõna astuma, vaid sa pead kõik seda mööda tegema, kui ma sind käskinud, ja mitte viltsim seda tehes“ (Juuditi 2, 13).

Praegu osundatud näiteis on sõrendatult märgitud sõnad meie tänapäevasest kirjakeelest osalt hoopis kadunud, osalt on neile hiljemini teissugune tähendus tekkinud, nii et nüüdne harilik eesti raamatulugeja nende sõnadega piiblis avaldatud mõtteid kõige paremal tahtel ainult ebamääraselt suudab aimata. Nimelt on *asm* nüüdiskeeles asendatud 'vahiputkaga, hütiga, osmiga', *ülap* 'albiga, jõledaga', *klihkamine* 'kobinaga, jalaastumisega, sammumisega'; *lööd* [löe] esineb nüüd kujul 'lood [loe]', ka 'kaalu' tähenduses, kuna *muundamisega* väljendatakse 'harrastamist, viljelemist', ent *arendama* tähendab 'suutma, jaksama', *äkkama* 'teada saama'; saaremaise sõna *nudres* sisuks on 'osav, kärmas, nobe, väle, usin, virk', *virtsikas* on 'tormakas, tuisakas', *käli* 'mehe vennanaine', *viltsim* 'kõhklema, viivlema, logelema'.

Mõndagi minevikku vaibunud, selle tagajärjel arusamatuks muutunud võib leida vana piiblitõlke fraseoloogiagi alalt. Näit.:

„Ja naine sai ennast vastu ja tõi poja ilmale...“ (2. Kun. 4, 17).

„... Ära pane ajuks, et ma su suguharu olen küsinud...“ (Tobija 5, 13).

„Ja Miika täitis leeviti käe; ja noormees jäi temale preestriks...“ (Kohtum. 17, 12).

„Ta ajab oma sava rüüsi, mis muidu nii kange kui seedripuu...“ (Hiio 40, 17).

Vanas piiblitõlkes korduvalt esinev ütlus *ennast vastu saama* tähendab 'käima peale saama, rasedaks jääma'; *ajuks panema* asemel tarvitab praegune keel 'pahaks panema', kuna *kätt täitma* väljendab sedasama, mis (vaimulikku) *amēnisse pühitsema* ja *rüüsi ajama* — 'sirgu ajama'.

Uus tõlkes on piiblist tänini ilmunud, nagu juba tähendatud, Uus Testament ja Taaveti Laulud. Need piibli osad sisaldavad võrdlemisi vähe niisuguseid mõisteid ning sõnu, mida ei tarvitataks meie ühiskeeles. Seepärast ei

võiks põhjust olla kurtmiseks, et nende osade vana kui ka uue tõlke tekstis oleks esinemas haruldasi või raskmõistetavaid sõnu. Ometi on aga just Uue Testamendi ja Taaveti Laulude uue tõlke puhul nurisetud võõraste sõnade rohkuse üle. Kui aga selle tõlke sõnastust lähemalt silmitseda, siis selgub, et need nn. võõrad sõnad, nii vähepalju kui neid tõlketekstis esineb, kuuluvad kõik meie praeguse kirjakeele põhivarasse. Ja et vastav tõlkekomisjon on omal ajal otsustanud uue piiblitõlke praegusaegse kirjakeelega kokkukõlastada (analoogiliselt soome uue piiblitõlkega), siis on täiesti loomulik kõnealuses tõlkes tarvitada mitmelt poolt pärinevat moodsakeelset sõnavara, nagu näit. Taaveti Lauludes *imik* (8, 3), *kulgema* (25, 5. 9), *meenutama* (42, 5; 105, 5), *anastama* (109, 11), *hülutama* (119, 53), *vaenaja* (119, 157), *sangar* (120, 4), *kirkus* (145, 11), rahvakeelne *keelikus olema* (= janunema, 119, 131). Veel muidki uuekeelseid sõnu pakub see tõlge: (Jeesuse) *kirgastus* (Mark. 9), *loendamatu hulk* (Heebr. 12, 22), *järgija* (1. Tess. 1, 6), *kiinduma* (Ap. t. 18, 5), *vangla, mõrv, kahi* [*kahja*], *ajastu, siivus, rõivas, käimla, loobuma, arbutama, valdama, siirduma, väljuma, meenuma, lammutama, ratkema* jt. Praeguse kõne- ja kirjakeele leksikoni seisukohast ei kuulu need sõnad kaugeltki haruldaste hulka.

Kui nüüd kõrvutada vana ja uue piiblitõlke seda osa erinevat sõnavara, mida võiks meiepäevisele lugejale võõraks pidada, siis selgub, et — otse vastupidi levitatud arvamisele — sisaldab nimelt v a n a tõlge leksikaalseid mitteamusaadavusi, eriti Vana Testamendi osas, märksa suuremal määral kui uus tõlge. Et viimases on arhailisi, obsoleetseid sõnu või väljendeid asendatud praegusel ajal tarvitusel olevatega, meie kirjakeeles kehtivatega, see võiks igale kirjanduselugejale nüüdiskeele tundmaõppimise huvides aina teretulnuks osutada.

On kindel, et kummalgi tõlkel — vanal ja uuel — on oma poolehoidjate ringid: läbiseegi eelistab vanem põlv harjumuse tõttu vana tõlget, tänapäevase kirjakeelega enam kodunenud noorem põlv aga — uut; aga niisama kindel on see tõsiasi, et ei vanas ega uues tõlkes pole piibel vanale ega noorele keeleliselt muidu täiesti mõistetav, kui piiblitõlke sõnavara erilisel tundma ei õpita. Selle lünga täitmiseks peaks üldtarvitamiseks koostatama brošüür

piibliste sõnade ja mõistete selgitamiseks (tingimata ka illustratsioonidega), nagu seda tehakse mitmesuguste muudegi suurteoste puhul. Kahjuks pole sellist populaarset selgitusraamatut meil 200-aastase piiblitarvitamise kestel veel mitte tekkinud (välja arvatud omaaegne lihttarvitajale liiga mahukas Heraklides'e „Teadusline Piibli sõnaraamat“, 1911).

Nagu eespoolsest järgneb, oleme meie oma piiblitõlgetega, mis suudavad mõlemat praegust eestlaste sugupõlve rahuldada, päris õnnelikus seisukorras, eriti kui ses suhtes mainida võrdlust ungarlastega. Kui need meie lõunapoolsed hõimud tahavad omakeelsest piiblist aru saada, peavad nad oma nüüdse kirjakeele kõrval lähemalt tutvuma vana, 16. sajandist pärineva rahvakeelega — ja see on morfoloogiliselt ja leksikaalselt ikkagi rohkesti erinev keel. Nimelt oli Gáspár Károli see vaimulik, kelle tõlkena ilmus piibel 1590. a. ungari keeles, ja see tõlge kehtib seal tänapäevgi (J. F a z e k a s'i andmeil). Meil tarvitseb piiblist ainult teatav hulk sõnu ja väljendeid ära õppida — ja kogu piibel saab keeleliselt mõistetavaks.

J. V. Veski.

Les différences lexicales des traductions estoniennes de la Bible.

Quand en été 1938 parut la nouvelle traduction estonienne, par H. Põld, du Nouveau Testament et des Psaumes, on commença à entendre des plaintes; l'auteur y aurait employé beaucoup de nouveaux mots que le lecteur ordinaire ne connaît pas, tandis que la langue de la vieille traduction de la Bible faite il y a deux cents ans est tout à fait compréhensible, car il ne s'y trouve pas de mots inconnus.

Dans les lignes ci-dessus on montre par des exemples que ces critiques ne répondent pas à la vérité.

En effet il subsiste dans la vieille comme dans d'autres traductions de l'Ancien Testament divers mots inconnus du lecteur; cela vient de ce que l'œuvre en question traite de l'ensemble des rites hébreux, original, étranger au lecteur estonien, et d'un monde d'images inconnu avec ses notions, ses mots et sa phraséologie. Certes dans la traduction nouvelles on a remplacé les mots estoniens sortis de l'usage par d'autres employés actuellement et c'est justement de cette façon que la nouvelle traduction est plus proche de la langue du lecteur d'aujourd'hui.

Les parties du Nouveau Testament contiennent, en comparaison avec l'Ancien Testament, généralement moins de notions qui seraient étrangères au lecteur estonien. En outre, du côté du vocabulaire, on a ramené la nouvelle traduction dans le cadre lexical de la langue estonienne littéraire actuellement en vigueur, facilitant ainsi au lecteur l'intelligence de la langue dans cette partie de la Bible.

Piibli keel ja rahvakeel*.

Tänavu, 1939. a. täitus 200 aastat sellest, millal eesti-keelses tõlkes Tallinnas ilmus täielik piibel, „**Piibli Ramat / se on keif se Summala Sanna**“. Peale määratu tähtsuse meie rahva üldises vaimses arengus on see suurteos olulist osa etendanud ka meie vaimse sisu vahendaja, eesti keele aja-loos. Selle tõlke suurt mõjuvõimu tingisid mitmed asja-olud: 1) piibli sisuline tähtsus protestandi usku rahvail ja eriti minevikus; 2) teose sisuline mitmekülgsus, mis-tõttu ka selle keel, eriti sõnavara, on muude vanemate, pea-miselt vaimuliku sisuga keelemälestistega võrreldes, mit-mekesisem ja rikkam; 3) teose ulatus (1407 lk.); 4) teose suur tiraaž (Fr. P u k s o o andmeil 6.015 eks.); 5) teose rahvalikkus ja laialdane levik.

Juba põgusast pilgust suurteosele selgub, et selle keel on tunduvalt parem XVII s. ja vist ka XVIII alguse sõna-liste mälestiste keelest, nähtavasti korrektsem ka 1715. a. Uue Testamendi tõlke keelest, küündides ligikaudu A. Thor Helle grammatika ja sõnaraamatu (1732) lõpus avaldatud kahekõnede keele tasemele, mille korralikkus muidugi olenes sisu suuremast rahvalikkusest. Selle piibli-tõlke keele väärtust teiste XVIII alguse teoste suhtes võiks illustreerida lühikesegi teksti võrdlus:

1. Stokholmi Käsikiri a. 1705 (Ap. T. 27, 16—21): Agga meie saime ühhe sare liggi, kumb Klaudaks kutfuti, jääl moifime meie maival omma Soofifkut fätte sada. Sedda motfid nemmad üllēs, ning prufifid Abbi ning köitfid Soofifud finni. Agga kui nemmad kartfid ennast Siwa päle juh-tuva, laszid nemmad Burged mahha, ning läkfime ninda. Agga kui meid wägga kurjast Ilmast aeti, siis heitfid nemmad teifel Päwal Riistad wälja. Ning kolmandal Päwal heitfime meie omma Käega Saewa Riistad wälja. Agga kui nitmel Päwal ei Pääwliitko egga Tähte olnud nähha, ning ei piszut kurja Ilma olnud, siis lõppis wimati keif Lotus ärra, Ellusze jada. Agga kui nemmad kawa Uega ollid Sömata olnud, siis astus Paulus nende kessele, ning üttel: Oh! Mehhed teie ollekfite piddard minno Sanna kuulma ja mitte Kretast ärra tullesma, ning ilma se waewa, ning Rahjota jama.

2. U u s T e s t a m e n t a. 1715: Agga meie saime ühhe Sare liggi / kumb Klaudaks kutfuti / jääl moifime maewalt

* Peajoontes ette kantud Ak. Emakeele Seltsi koosolekul 23. XI 39. — Tehnilistel põhjustel on selles artiklis murdenäidete transkriptsioon lihtsustatud.

(omma) Pati kätte jaa. Sedda wotfid nemmad ülles / ja pruuffid Abbi / ja köidfid sedda Laewa alla finni / agga kui nemmad kartfid ennaft Iirwa päle juhtuma / lastfid nemmad Purjed mahha / ja weersid ninda. Agga kui meid kurjast Ilmast wägga aeti / siis heitfid nemmad teisel Päwal Riistad wälja. Ja kolmandal Päwal heitfime meie oma Käega Laewa-riistad wälja. Agga kui mitmel Päwal eht Pääwlikko ellit Tähte olnud nähha / ja mitte pissut kurja Ilma (meie wasto) olnud / siis lõppis wimati Lotus ärra Elluse jada. Agga kui nemmad kaua Aega ollid sõmata olnud / siis astus Paulus nende kestele ja ütles: Oh Mehed / teie ollefitte piddand minno Sanna kuulma / ja mitte Aretast ärratullema / ja sest Waewast ning Rahjust ilma jäma.

3. Piibel a. 1739: Agga meie saime ühhe weitese saxe liggi, mis Alaudaks hüti, seal ei woinud meie naljalt omma pati kätte jada; sedda wotfid nemmad ülles, ja pruuffid teit abbi, ja köitfid se laewa finni kottega, ja kui nemmad kartfid ennaft Iirwa peäle juhtumad, lastfid nemmad purjed mahha, ja weersid nenda. Agga kui meid kurjast ilmast wägga aeti, siis heitfid nemmad teisel päwal muist koormat wälja. Ja kolmandamal päwal heitfime meie omma kättega laewa riistad wälja. Agga kui mitmel päwal ei päite egga tähhed ei paistnud, ja ei mitte pissut kurja ilma meie wasto olnud, siis lõppes wimaks teit Lotus ärra hingesse jada. Agga kui nemmad kaua aega ollid sõmata olnud, siis seifis Paulus nende kestel, ja ütles: Oh mehed! Teie ollefitte piddand minno sanna kuulma, ja mitte Aretast ärratullema, ja sest kahjust ja häddast ilma jäma.

Esimese piiblitölke, samuti kui Uue Testamendi a. 1715 tõlke keele tase põhjened muidugi juba B. G. Forseliuse ja J. Hornungi viljakal keelearenduslikul tööil ja tõlkekatsedel eelmise sajandi lõpus. Kuid ilmne on, et selle uue tõlke koostaja ja tema abiliste keeletundmine asened juba tubli sammu võrra kõrgemal ülalnimetatud kirjameeste omast. On ka mõistetav, et seesuguse suurteose keelelisele viimistlusele pandi nüüd juba märksa suuremat rõhku kui varem pisemate ja vähem tähtsate teoste redigeerimisel, seda enam, et rahulikumad ajad ka enam soodustasid põhjalikumad ja hoolikamat tööd. Ometi ei saa selle piiblitölke keele korrektsust pidada veel kaugeitki täielikuks, sest tõlkijad olid ikkagi muulased ja nad loomulikult sõltusid veel mitmetigi toleaege kirjakeele vigasest ja arhailisest traditsioonist. Seda keelt meie ei saa siis muidugi täiel määral arvata XVIII s. algusaegade eesti kõnekeele ustavaks kajastuseks, sest leiame sealt veel küllaltki vigast, võõrapärasest ja kunstlikku, näit. heitawad (Laul 22, 19), jatafid (Sak. 2, 4), sedda peab ...

arvatudama (Laul 22, 31), seitse päeva pead ja hapnematta leivad jöma (2. Moos. 34, 18), läks . . . wälja need linnad waatma (1. Kun. 9, 12), färristatš sedda (= kuube) löhki (1. Kun. 11, 30), tulli . . . kamelidega, mis kallid rohjud kandfid ja wägga paljo kulda ja kallid kinnwid (1. Kun. 10, 2). Nii mõnigi keeleline iseäraldus võib tingitud olla ka puudulikust ortograafiast, nii näit. grafeeme öö ja öä (sõnades moorad, pööfad, öäfad) peame lugema foneemideks öe või öę (võerad, põesad, öelad). Meie tõlke keel pole ka kaugeltki ühtlase ilmega, vaid keelendite kujus võib leida õigegi märgatavaid kõikuvusi, näit. tehha ja tehja (Estri 1, 20), õhre ja odre (Ruti 3, 2, 3, 15), so souš ja so fugguš (1. Saam. 2, 31, 2, 32), aujärre ja aujärjel (1. Kun. 10, 18, 10, 19), üfspäines (Hiibi 2, 10) ja üfspäinis (Estri 6, 5), allate (1. Moos. 5, 23) ja allati (2. Moos. 28, 30), isše ja isši (Joh. 4, 42, 4, 44), parramas ja parremas (Joh. ilm. 5, 1, 1, 16), ei läinud ja ei läind (4. Moos. 9, 14, 9, 22) jne. Nagu näiteist selgub, pole erinevusi mitte eri tekstiosades, seega siis eri tõlkijaist sõltuvalt, vaid samas tekstis, koguni samas salmis või lauses. Ilmus ju piibel aegadel, mil autorid ja korrektorid aetasid teoste keelelisele ühtlusele palju tagasihoidlikumaid nõudeid kui tänapäev.

Nagu ülemal lühemalt märgitud ja nagu ligem vaatlus ka tõendab, pole piibli tõlkijaskond oma töös mitte täiesti leppinud kirjakeele senise traditsiooniga ega ainult selle ilmsemate puuduste silumisega. Kuna teos on sisult suhteliselt keerukas, sisaldades eesti rahvale ja eesti keelelisele väljendusele seni tundmatuidki mõisteid, pakkudes ka lausestuselt ja stiililt päris komplitseeritud ja peenendatud võtteid (mõeldagu Vanas Testamendis idamaalis-semiidilisi ja Uues Testamendis kreeka-roomalise antiikajastu keelelis-stiililisi erijooni!), siis oli tõlkijal ja tema abilistel selle töö jooksul võidelda õigegi suurte raskustega, eriti kui silmas pidada, et nad kõik olid muulased, olgugi enamikus meie kodumaal sündinud. Et takistusi võita, pidid tõlkijad, enam kui varemalt tavaline, pöörduma elava rahvakeele poole. Mil määral nad traditsiooni on arvestanud või sellest loobunud, mil määral nad on arvestanud XVII s. lõpu ja XVIII s. alguse kestes edasi arenenud rahvakeelt ja missugusest rahvakeele regionaalsest osast, mis muredest nad on keelelisi uudsusid ammutanud, neid küsimusi püüaksimegi järgnevas üksikasjalisemas eritluses ligemalt selgitada. Piiblitõlke 1. trüki tähtsamaid rahvakeelseid erijooni ja uuendusi katsuksime siin vaadelda praeguste murrete erinevuste valgusel, seejuures mõistagi arvestades, et nähtuste levik polnud 200 a. eest

mitte täpselt sama mis nüüdisajal, kuid tõenäoliselt ka mitte väga tunduvalt ega oluliselt erinev sellest nähtuste leviku pildist, mis meil praegu, käesoleva sajandi 15 kuni 40-ndail aastail on olemas 60 kuni 90-aastaste vanakeste keelemurde põhjal¹.

I. Side põhjaeesti mandrimurretega üldse.

Piibli 1739. a. tõlke keeles leiame rea uudisjoooni, mis XVII s. lõpul ja XVIII algusel olid põhjaeesti murretes nähtavasti juba väga laialdase levikuga (vähemalt Lä, Ha, Jä, lääne-Vi, põhja-VI) ja seega ei võimalda nende joonte varal piiblikeele aluseks oleva murde kitsamat lokaliseerimist.

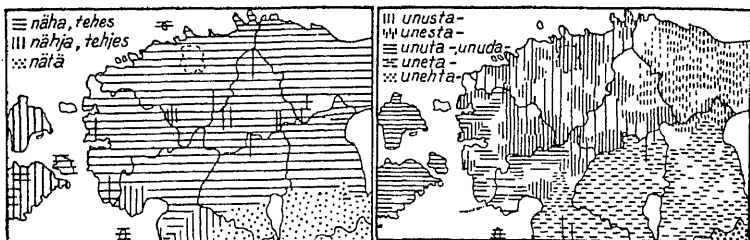
1. *teha ~ tehja, näha ~ nähja.*

A. Tr.: Wanr.-Kõll *tehe* (6,₁₅); Liivi Talur. Õigus *tehe*; Müller *neha* (321,₃₀); Stahl *nehha* (Anf., 112), *tehha* (Anf. 89); Saar. Käs. *tegha* (loe: *tehja*; VKVM, 130,₄); Göseke *tehdä*, *nehha* (Man. 269), *tehha* (Man. 285); Hornung *nähha* (Gr. 86); UTest. 1715 *nähha* (Ap. T. 22,₁₁); Helle *tehha ~ tehja*, *tehes ~ tehjes* (KA, 54), *nähha ~ nähja* (KA, 80).

B. P. 1739: a) *tehha* (Koht. 15,₇; Estri 1,₂₀), *nähha* (Koht. 13,₃); — b) *tehja* (2. Kun. 19,₁₃; Koht. 18,₁₄; Estri 1,₂₀), *tehjes* (Neh. 13, 27; Ap. T. 23,₃), *nähja* Hiiohi 3,₁₆).

Mitmed üksteisest eraldi olevad (*hd >*) *hj* püsi alad põhjaeesti mandril (RapKabala; JuuKaiu; TürPiiumetsa; Amb põhjaosa; KoeÄrvita; Sim jne.) näikse tõendavat selle esinduse omaaegset pidevamat ja küllaltki laialdast levikut Harjus, Järvas ja Virus, lisaks saarte ja edela murretele. Areng *hd > h* on kulgenud vähemalt murrete enamikus vahelüli *hj* kaudu. Seegi vist on XVIII s. algul esinenud ka Jüris, mille murdest Helle tõi selle uudiskeelendina kirjakeelde.

¹ Lühendid: Tr. = traditsioon, P. = piibel (1739. a.), VKVM = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, LCD = Liber Census Daniae, Anf. = H. Stahli Anführung zu der Estnischen Sprach, LSp. = Stahli Leyen Spiegel, HuH = Stahli Hand und Hausbuch, Man. = Göseke Manuductio, Gr. = Hornungi Grammatika, LÖ = Hornungi Laste Öppetus, MKKKR = s. a. Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat, Saar. Käs. = Saaremaa Käsikiri, Turu K. = Turu Käsikiri, St(okh.) Käs. = Stokholmi käsikiri, UTest. = Uus Testament (a. 1715), KA = A. Th. Helle, Kurtzgefaste Anweisung.

2. jooseb ~ jooksid.

A. Tr.: L. Talur. Öig. Jõrjep; Müller iogma (143, 14), erraiogma (255, 19); Stahl johgen, johynut, johyma (Anf. 84); Göseke johyma (Man., 207, 275); Plakat a. 1697 joošma; Helle joošma (KA, 100), joošma, joošta (KA, 34), joošeb (KA, 368), joošeb (KA, 384).

B. P. 1739: a) jofeb (2. Moos. 13, 5; Paar. 1, 20), jofenad (Hiiohi 21, 10); — b) joošid (2. Saam. 15, 1).

Praegustes eesti murretes, niihästi põhjas (*jõsma* : *jõzèn*; peale Kirde-Harju ja Viru ning Ida-Tartumaa, kus *juoksma* : *juõksèn*, *jõksma* : *jõksèn* jne.) kui ka lõunas (*jõskma* : *jõzè*) esineb peaaegu üldiselt ses sõnas analoogiline -s- (pro -ks-), mis lähtub kujudest nagu *jõs-tud*, *jõs-takse*, *jõs-ti* See esindus on nähtavasti väga laialdane olnud juba XVIII s. alguses ja seda on arvestanud ka piibli esimene tõlge.

Kahesugune esindus on seda enam mõistetav, et veel tänapäevgi vanem *ks*-line esindus (*juoksma* : *juõksèn*) ulatub murdeis ida poolt kitsa siiluna läbi Kirde-Harju ranna-alade kuni Tallinnani.

3. Sõnaalguline h.

A. Tr.: Lelow hehtfa, allahet[mine], isikunimesed aga kõikuvalt hallifur ~ allifur, Sullimulli ~ Wilmulli (EK II 147); Wanradt-Köll porfihawd (4, 6-7), porfihawdan (1, 25), hawtus (1, 23-24), heddaš (8, 25), heneje (9, 25), hõe 'hea' (1, 13; 5, 12); Müller heñeja hedda (86, 17), hallastama (196, 18), hulst (30, 17), Šañide (282, 15), harrendama 'jul-gema' (205, 32), Šimolido nid Šenge willekus (256, 33) jne., isegi hõftide põel (65, 12), Šæl (126, 10), Šalkanat (251, 31), Šallit (27, 14; 42, 5), errahupputama (264, 15), hægama (244, 18), hulža 'uulitsa' (317, 26) jne., kuid juba Šurje (203, 11) ~ iurje (195, 8), alwemb (219, 18), wleserratama (277, 11), oitšeb (211, 2), ahiłade (239, 33);

Stahl harnest, hebbendama, hedda, hellitan, heh 'hea', hend, habb (Anf. 7, 38, 61, 68, 86, 95, 106 jm.), hõitvat (LSp. 219), isegi hallid (LSp. 197), haiama (Anf. 95), sõid (Anf. 119), heitujest (LSp. 221), Sirovat 'ivad' (LSp. 658), Sulitgade (LSp. 656), hammo (HuH III, 245) jne., kuid siiski juht (Anf. 68), alpat (LSp. 16), ahilat (Anf. 77); Göseke herneffe (Man. 126), hirne faun (Man. 366), huiid (Man. 191) jne. kõrval koguni hallit (Man. 149), haiama (Man. 169), heitus (Man. 249), haggan (Man. 256), huulit (Man. 173, 201) jne., kuid juba emmarit (Man. 369) ~ hemmerdama (Man. 377), Abbras ~ habbras (Man. 148); Hornug tarvitab isegi sõöl 'öel', sõlus (Gr. 6), Serf (Gr. 36), Sauw 'auk' (Gr. 30), hörn (Gr. 20), häddal 'heina-ädal' (Gr. 12), Sallituid (LÖ, 9), heftuid (LÖ, 131); UTest. 1715 hoige (Vil. 2, 26), hä (Rooma 1, 32), Sädafid (Joh. ilm. 22, 18), Soidte (Luuka 20, 46) jne. kõrval ka almatš (Vil. 2, 30), uffutafid (Ap. T. 17, 8), ennat (Jak. 3, 16); Helle habbe, haemastan, häbbi, häddal (KA, 90), hagganad, hais, hallitaš (KA, 91), helle (KA, 93), hõlm (KA, 94) jne. kõrval ämmarit, ärras (KA, 84), alb (KA, 85), ang, =e, ang, =o, anfima (KA, 86), auduma (KA, 87), ellaste (KA, 89), iis (KA, 98), illiting (KA, 99), ovama (KA, 151), ulfujä (KA, 196), oof 'hoog' (KA, 403) jne.

B. P. 1739: haistma, hea; alv ais, õlm. a) haistis... aifo (1. Moos. 8, 21), head (Rooma 2, 10), Sädafisjed (Laul 22, 27), hulga (2. Aja 32, 7), haan=palgits (2. Aja 34, 11), hüdis (2. Kun. 23, 16), happo (2. Moos. 34, 25), koguni hallita met (4. Moos. 19, 17), hagganad (Jes. 17, 13), hädda-lisje rohho peäle (Laul 72, 6); — b) aliv (Laul 12, 5), almatš (Jes. 8, 23), ulede al (Laul 140, 4), aifo (1. Moos. 8, 21), raius ied ärra (2. Aja 14, 2), öistafid (Koht. 15, 14), öista (Sak. 2, 14), ölmäs (Hag. 2, 12), oigamisje (Laul 22, 2), uffutafid (Ap. T. 17, 8), effeda=punnaje (2. Saam. 1, 24), ellaste (ib.), itest 'hiitest' (2. Aja 34, 3), uffuma (2. Saam. 15, 20).

Juba Thomas Hjärne, „Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte“, lk. 2 teatab a. 1622: „denn mehrentheils Ehsten lassen das H, im Anfang eines Wortes aus“. Sõnaalgulise *h* puudumist rahvakeeles nimetavad oma grammatikais ka Göseke (Man. 4), Hornung (Pärnu- ja Läänemaa kohta, Gr. 3—4) ja A. Thor Helle (KA, 2). Selle kao algeid võib aga märgata juba XVI s. algul, vähemalt Läänemaal (vt. ülal L e l o w' keelendeid!). Laialdase *h*-kaoga põhjaeestis on muidugi seletatavad *h* kõikuv tarvitus sõna algul Mülleril, Stahlil ja Gösekel ja *h* kirjutamise ületaotlused samadel autoritel.

Põhjaeesti murrete enamikule omaseks saanud *h*-kaolist esindust kaldubki piibli esimene tõlge suurel määral arvestama, kui ta sagedasti jätab sõna algul *h* märkimata, sel viisil kirjakeele eelnevast traditsioonist väga tunduvalt kõrvale põigates ja olulisemais joontes Helle vastilmunud sõnastiku radadele astudes.

4. unustama.

A. Tr.: Müller *err*annutama (140, 9), *bn*utab (142, 33); Stahl *unn*ustama (Anf. 123); Göseke *unn*uma / *unn*utama / *unn*ustama (Man. 426); Helle *unn*ustama (KA, 197).

B. P. 1739: ei *unn*usta (5. Moos. 6, 12), *Ärra un*nusta (Laul 74, 23).

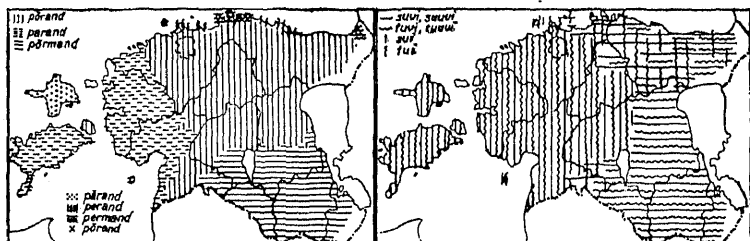
XVII s. traditsioon kõigub selle sõna suhtes lääne- ja keskeesti vahel, kuna piiblitõlge Helle mõjul opteerub viimase, ida-läänemaalisis-harjulis-järvalise teisendi kasuks.

5. põrmand ~ põrand.

A. Tr.: Müller ja Maa (: eht *Põr*mande :) *pæl* (155, 26); Göseke *põr*mand ~ *põr*mand (Man. 147, 159, 322); Hornung *Põrr*and ~ *põr*mand (Gr. 15); Helle *põr*mand (KA, 160).

B. P. 1739: a) gen. *põr*mando (Pel Vöör. Jum. 19), *põr*mand (Her. 40, 18); — b) *põrr*andust (1. Kun. 7, 7).

Sõnast *põrand* on *m* kadunud peaaegu kõigist põhjaeesti murretest, maha arvatud väheldaste maa-alade vanema rahvapõlve keel Kirde-Eesti rannaribal (Kuu neem, Hlj looderand, VNg mõned rannakülad, Vai), kus veel kuuldu *permant*. XVII s. lõpul ja XVIII s. algul on vististi *m* kadu ses sõnas olnud eP-s juba õige laialdane ja sellele on osaliselt siis tuginenud ka piibli keel. Et kirjakeele traditsioon aga tundis peamiselt kuju *põrmand*, mida tol ajal veel, praegusest enamal määral, võis kuulda ka rahvakeelest, nimelt Tallinnast idapoolsel rannikualal, tekkiski kõikumus selle sõna tarvituses.

6. *sui, tui.*

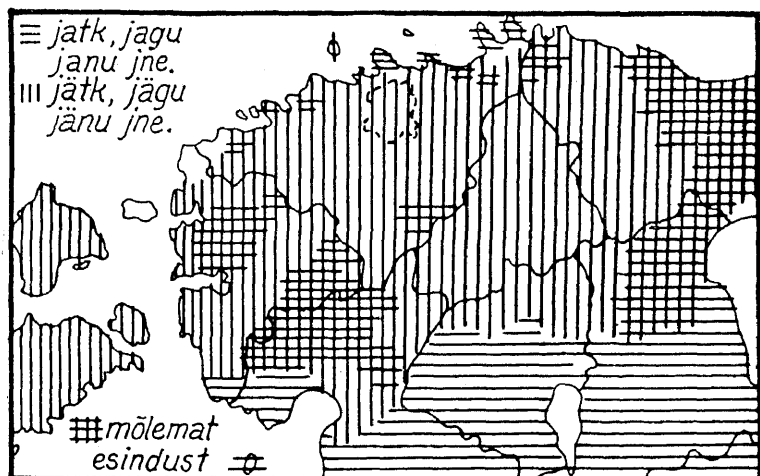
A. Tr.: Müller *Suivovh* *Suivofesse* (282, 4); Stahl *Suivove* (Anf. 114), *duivifenne* (Anz. 120, g. *Duivifesse* (LSp. 556); Göseke *Suiv*, *Suivove* (Man. 384), *mehtuivi* (Man. 339), *Tuivifenne* (Man. 409); Hornung *Suivovi* / *alicubi*, *Sui* (Gr. 53); UTest. 1715 *Suivessje* (Matt. 3, 16); Helle *fui* (KA, 180), *tui*, *tuiife* (KA, 191).

B. P. 1739: *fui* (1. Moos. 8, 22; Laul 74, 17), *tunfe* (Saal. Ül. L. 5, 2), *tuiifesse* (Matt. 3, 16; Saal. Ül. L. 4, 1).

Vanemad *v*-lised keelendid *suvi*, *tuvi* (*tuuvi*), *tjivi* on praegu — suurtes joontes — omased Kirde-Harju rannale, Virule (eriti idaosale), Ta-le ja eL-le, kuna lääne pool esinevad *tui*, *sui*, *tüü*. Kirjakeele *v*-liste keelendite kõrvale sigib juba Hornungil *fui*, UTest. tarvitab *tui*. Nähtavasti on *v* kadu toimunud peam. XVII s. teisel poolel eP läänepoolmikul, mille murret arvestab ka Helle ja piiblitõlge.

7. *ja- ~ jä-.*

A. Tr.: Müller *iagfaruth* (193, 10), *Jano* (62, 19); Stahl *iagfema* (LSp., 448), *Janno* (LSp. 664), Göseke *jaddo* ~ *jadda* 'jada' (Man. 126, 136), *janno* (Man. 163), *jaggo* (Man. 372), *jamfima* (Man. 262, 274), *kuid jätfo* (Man. 377); Hornung *Janno* (LÖ, 62); UTest. 1715 *jaggab* (Luuka 11, 22), *jattata* (Matt. 6, 27); Helle *jaddab*, *jaggama*, *jatfan* (KA, 97), *jamfima*, *jandama*, *janno*, *jattuma*, *iaurama* (KA, 98), *kuid jäggelema* (KA, 96), *jättama* (KA, 97).

B. P. 1739: a) jampima (Ap. T. 26, ₂₄), jaggab (Luuka 11, ₂₂), jaetafje (Hes. 48, ₁); — b) jäfäs (Ap. T. 20, ₇).

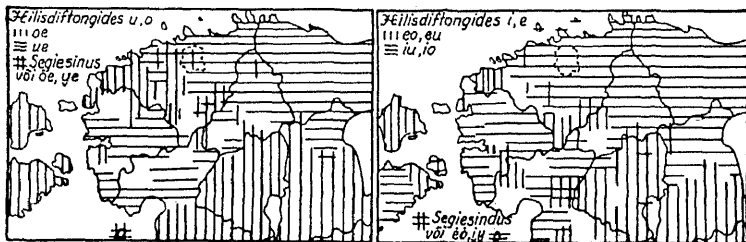
Häälikumuutus *ja-* > *jä-* on teatavasti teostunud praegustes põhjaeesti murretes väga laialdasel alal, nimelt saartel, Läänemaal, Põhja-Pärnumaal, Harjus, Järvas, Virus (peam. läänes), Põhja-Viljandimaal ja Tartumaa loodeosas (vt. kaarti!). Selle muutuse alged ulatuvad juba XVII s. teise poolmikku ja XVIII algusesse, nagu seda Göseke, Helle ja piiblikeel atesteerivad.

8. *loe-, koe-, koutud, noad.*

A. Tr.: Müller *loehme* (70, ₂₇; 121, ₄ jne.), *loetutb* (105, ₄); Stahl *loen* (Anf. 86) [= *lo-en*, vrd. *fäufje* = *käukse*, kahte silpi lugedes!], *noaft* (Anf. 90); Göseke *toet* (Man. 458), *luggema*, *loema* (Man. 279), *fuddoma*, *fooma* (Man. 460), *fojjet palmitõema* (Man. 402); Hornung *loen*, *foen* (Gr. 85), gen. *Loe* (Gr. 9); Helle *noaga* (KA, 406).

B. P. 1739: *loete* (Jes. 1, ₁₅), *foe* ja *loimega* (Koht. 16, ₁₄), *foutud* (2. Moos. 39, ₂₇), *noaga* (Jes. 7, ₂₀).

Kirjakeele traditsiooni jälgedes ja vastavalt vist tolgi ajal laialdasele lääne-eestilisele ja lõunapoolsema põhjaeesti pruugile tarvitab siin piibelgi o-lisi keelendeid.

9. *seub, peab.*

A. Tr.: Müller *eales* (86, ₃₀), *peo teumõ* (89, ₂₅), *pea* 86, ₃), *peagin* (86, ₁₅); Stahl *teulle* (LSp. 185), *pean* (Anf. 114); Göseke *igfa*, *Ca* (Man. 276), *eales* (Man. 310), *teotama* (Man. 362), *kuid fiotut* (Man. 436); Hornung *Teub* (LÖ, 26), *ei eal* (Gr. 90); UTest. 1715 *teotud* (Ap. T. 10, ₁₁), *teotafid* (Mark. 15, ₂₉); Helle *seale* (KA, 12), *seub* (KA, 47), *teotama* (KA, 187).

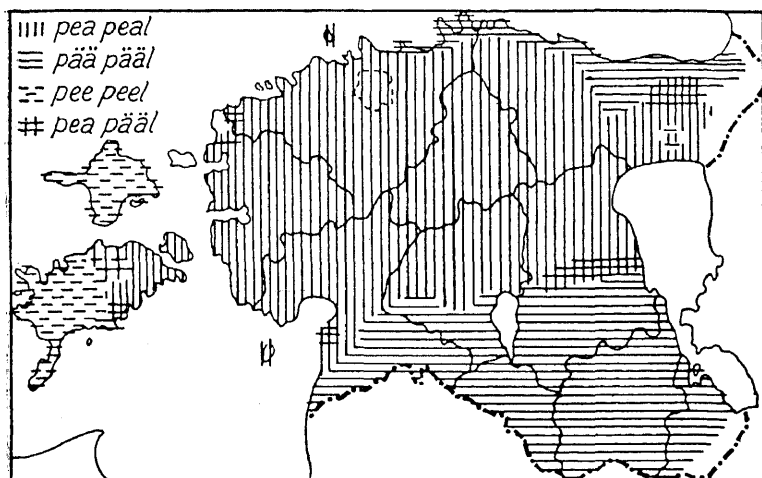
B. P. 1739: *Seu finni* (Jes. 8, ₁₆), *teotud* (Kol. 4, ₃), *finni-teotud* (Ap. T. 10, ₁₁), *peusje* (Koht. 14, ₉), *teotafid* (Mark. 15, ₂₉), *fa peab* (1. Aja 21, ₂₂), *wannal eal* (Laul 71, ₉).

Kirjakeele traditsioonile ja põhjaeestilise rahvakeele vist tolgi ajal lääne- ja lõunapoolsemale tarvitusele vastavalt tarvitab siin piibel *e*-lisi keelendeid.

10. *pea peäl, pealik*.

A. Tr.: Lelow riifiti *peel*, Wanradt-Köll *peel* (2,₅ jm.), Müller *Pea* (9, ₂₀ jm.), *Peahallid* 'peaallikas' (223, ₁₃), *peäl* (33, ₂₂; 1155₈ jm.), NB *peale* (175, ₁₁), Turu K. *pääll* (VKVM 18, ₁₂ jm.) ~ *päll* (ib. 29, ₂₁), Stahl *peh* (Anf. 70), *pehl* (HuH III, 47, LSp. 53 jm), Vigäus *päl* (VKVM 74, ₁₇ jm) ~ *päll* (ib. 85, ₃₁), Göseke *peh* (Man. 263 jm.), *pehl* (Man. 111 jm.), Hornung *Pe* (Gr. 54), *pääll* (Gr. 9), *päle* (LÖ, 4), UTest. 1715 *Pea-See Niffe* (Mark. 15, ₂₂), n. pl. *Peäd* (Joh. ilm. 9, ₁₇), *pääll* (Rooma 1, ₃₂ jm.), Helle *pea peäl* (KA, 155), *pea* ~ *pä* (KA, 80), *peälit* (KA, 155).

B. P. 1739: *Pea peäl* (1. Moos. 48, ₁₄), *Pea* (1. Mak. 11, ₁₇), *fo Pea peal* (2. Saam. 1, ₁₆), *tuliapä* (Jes. 5, ₂₈), *peäl* (Juud. 1, ₅; 4. Moos. 11, ₃₁), *peäle* (2. Kun. 19, ₂₃; Juud. 1, ₃; 2. Aja 32, ₆) jne., *peälit* (1. Moos. 26, ₂₆), *peäliffud* (1. Aja 28, ₂), *foapeäliffud* (2. Aja 32, ₆).

Et sõnadel *pea, peal* tugevaastmelised vormid esinevad kas ainuliselt või vähemalt valdavas enamikus (rahvakeeles harilikum *peädega peäle, päle*, haruldasem *peädega, peälè, päle*; siiski *peälakkutti, peälispä, peälik*), siis on mõistetav, et selles sõnatüves muutus *ä > ea* (*ia, iä, ...*) on toimunud eP-s palju laialdasemal maa-alal kui muudes sõnades (*vääna-, kääna-, pääsuke, päästa-* jne.), näikse ju

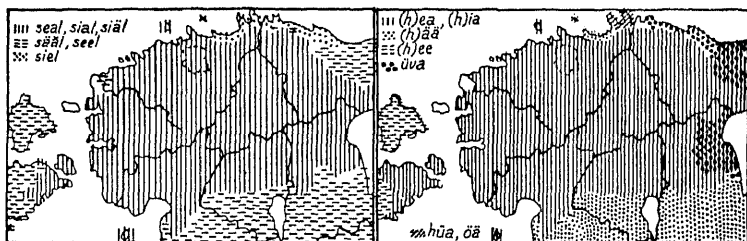
diftongistumise lähtekohaks olevat tugev aste (vrd. murdeti vahekorda: Nis *eárez: äredaza*, Var *moà: mäni*). XVII s-l näikse see muutus põhjamurrete enamikule veel tundmatu olevat, kuigi tõenäoliselt Tallinna ümbruses võidi juba XVI ja XVII s. vahetusel teatud määral kuulda diftongilist hääldust, nagu tõendab Mülleril haruldane (vist ainuline) juhtum peale. Ka UTest. 1715. a. tarvitab rohkem *äa*-list kuju, harva *äa*-list (trükiviga?). Kuid XVIII s. esimesel kolmandikul paistab diftongiline hääldus vähemalt Harjus olevat nõnda üldine, et Helle seda eelistab oma grammatikas ja piiblitõlkeski.

11. seäl.

A. Tr.: Lelow [ʒeɪt] [= [ʒeɪt]] ; Wanradt-Köll [eɛl] (4, 15; 6, 2 jm.); Müller [eɛl] (85, 28 jm.); Turu K. [juɫ] (VKVM 29, 3 jm.); Stahl [eɛl] (HuH I, 44, LSp. 53 jm.); Vigäus [jäl] (VKVM 74, 17 jm.); Göseke [eɛl] (Man. 155); Hornung [jäält] (Gr. 87); UTest. 1715 [jää] (Ap. T. 22, 5 jm.); Helle [eɛl] (KA, 174).

B. P. 1739: [eɛl] (4. Moos. 9, 6; Hag. 2, 14), [eɛlt] (Juud. 1, 4 jm.).

Diftongiline häälduskuju on teatavasti praegu eP-s väga suure levikuga, asenedes Valjala—Haapsalu—Tallinna—Rakvere—Tartu—Viljandi—Pärnu vahelisel avaral maa-alal. XVII s-l aga, nagu toleaeagne kirjakeel tunnistab, näib eP-ski veel domineerivat ses sõnas pikk *ä* (viimane küll diftongist sekundaarsem, sest *seäl* < *siyällä, kas eP-s kohati mitte *siyällä > siäl | > säl > siäl?). XVIII s. algul aga paistab diftongiline hääldus kiiresti levinevat eP keskosades, mida arvestab oma keeles ka A. Th. Helle, kuuldes seda ms. nimelt Jüris, mille läheduses, Juurus (Kuimetsa, Kaiu) esineb praegugi *seäl*, *siäl*.

12. hea.

A. Tr.: Wanradt-Köll [he[ɛ]th] (4, 3), [høe] [loe hõä?] (1, 13; 5, 12); Müller [he] (38, 29) ~ [hæ] (76, 15 jne.); Stahl

hēh (Anf. 68), meelehēh (HuH III, 82), hēhɣ (LSp. 38); Turu K. hää (VKVM 21, 9); Brocman-Fabricius a. 1638 hēhiti (VKVM 67, 5); Vigäus hea (VKVM 79, 19), heal hjal (ib. 85, 14), heä (ib. 87, 19), häat (ib. 76, 28); Göseke hēh (Man. 222); Hornung hä (LÖ, 3, Gr. 54); UTest. 1715 hä (Rooma 1, 32 jm.), hää Melega (Ap. T. 17, 11); Helle hea ~ hä (80, 92).

B. P. 1739: hea (Juid. 5, 17; 2. Saam. 1, 26; Koht. 19, 6 jm.), head (Matt. 6, 1; 1. Moos. 26, 29), heafte (Hiibi 38, 37 jm.).

Ka hääldus *hea* (<| *hää* < *hüvä*) polnud XVII s-l veel kaugeltki nõnda laialdane kui praegu (vt. kaarti), olgugi et diftongi kirjakeeles tunneme juba XVI s. algul Wanradtil ja XVII keskel Vigäusel. Seski sõnas vist eP-s *hüvä* > *hää* (| > *heä*?) | > *hå*, mis viimane eP keskosades diftongistumise teel andis XVIII s. alguseks *heä*, *eä*. Viimane teisend pääseski Helle mõjul kirjakeelde.

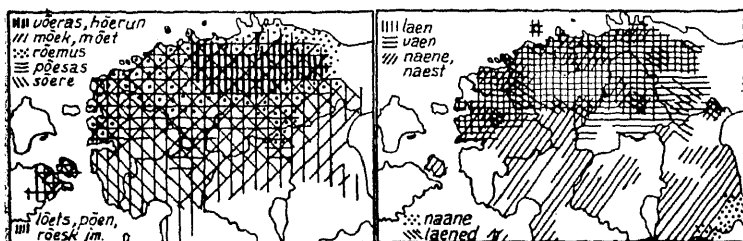
13. *mōek, mōet, vōeras, pōesas, kuid rōöm, pōön.*

A. Tr.: Lelow remu [= rōömu]; Wanr.-Köll rōem [= rōöm] (4, 15), Müller wōhraš (195, 3), wōhrašt (63, 11), wōhrašt (63, 21), Mōyfa f (175, 12), mōict (256, 29), ilmaerramoitmata elfo (45, 6), rōim (38, 28), rōhmuštama (38, 25), rōhmu faas (9, 25), rōhmu (133), Stahl wōhrat (LSp. 11), heerotare (LSp. 80), gen. mōhto (LSp. 185), part. mōhfa (LSp. 217), rōhmuštama (LSp. 11), wōhraš, rōhm (Anf. 59); Vigäus mōt (VKVM 85, 29); Göseke wōhraš (Man. 154), hōerima [= ? hōōrima] (Man. 69), mōhč (Man. 374) ~ Mōect [= ? mōōk, ? mōek] (Man. 6), rōhm (Man. 284) ~ Rōöm (Man. 284) ~ Rōem (Man. 194), ~ Rōim (Man. 177), Rōhmo (Man. 194), rōemuštama (Man. 194), rōhmšamb (Man. 194), šeremet (Man. 192), lōhš (Man. 141), šoestra mariut [= sootra marjad, ? sōōstra m., ?? sōestra m.] (Man. 152); Hornung Wōraš (Gr. 7), Rōöm, Rōmuš (Gr. 9), Mōöt, gen. Mōga (Gr. 20); UTest. 1715 Mōōfa (Matt. 26, 51), wōraš (Matt. 25, 43), rōömšafš (Joh. 20, 20), hōrušid (Luuka 6, 1); Helle mōöt, mōōf, mōōtma (KA, 141), wōraš, wōogaš [= vōegas] (KA, 212), pōšfaš (KA, 161), hōruma (KA, 94), pōön, rōöm, rōmuš, rōōšt (KA, 169).

B. P. 1749: a) mōōf (1. Aja 21, 12; 2. Saam. 1, 22; Juid. 7, 14), mōoga (Hes. 24, 21), mōōdo (1. Aja 28, 14), wōraš (4. Moos. 9, 14; Matt. 25, 43 jm.), mōōrab (1. Aja 29, 15; Jes. 1, 7), pōōšab (Hiibi 40, 22), pōōšafte (Jes. 7, 19); b) rōöm (Jes. 8, 6), rōmuš (Jes. 8, 6), rōömšafš (Joh. 20, 20),

rõmuš (1. Aja 29, 9), põna (2. Moos. 37, 12), põnad (1. Kun. 7, 28).

Võimalik, et Mülleril grafeemid õi, õh, õh, õi on loetavad *ee* (*õe*), sest grafeeme *oe*, *öe* oleks ju alamsaksa ortograafia põhjal võidud lugeda *õ*, *ē* (*oo*, *õõ*), vrd. samal autoril *fuelnut* = kuulnud (7, 9), *Deh* (13, 1); piibli grafeem *oo* on loetav kas *ee* või *ee*. Nagu Müller ja osalt Göseke atesteerivad, esines *ē* diftongistumist juba XVI ja XVII s. vahetusel Tallinna ümbruses ja XVII s. keskpaiku, vist vähemas ulatuses, Läänemaal. XVIII s. algul aga, nagu UTest. ja P. 1739 keel tunnistavad, oli diftongiline hääldus eP keskosades, vähemalt teatud sõnades (*ee* levik on praegugi eri sõnus erisuurune), juba niivõrd laialdane, et seda, Stahl ja Hornungi eeskujust hoolimata, tuli pühakirja tõlkesse võtta.

14. *laenama, vaenlane.*

A. Tr.: Müller *Wainlafet* (188, 13), *Wainlafte* (200, 26), Stahl *lainama* (Anf. 85), *wainlane* (Anf. 55), *wainlafede* (HuH I, 56), *wainlafet* (LSp. 85), Göseke *lainama* (Man. 145), *wain* (Man. 168), *wainlane* (Man. 185), Hornung *waenlafsi* (LÖ, 27), *laenama* (LÖ, 27), UTest. 1715 *Waenlafed* (Joh. ilm. 11, 5), Helle *waenlane* (KA, 199), *laenama* (KA, 126).

B. P. 1739: *waenlane* (Jer. 30, 14), *waenlafed* (Laul 44, 6), *laenab* (2. Moos. 22, 13).

Neis sõnades *ai* traditsioon murdub juba Hornungil. XVIII s. algul näikse *ae* olevat eP keskosades juba nõnda laialdane, et UTest. ja Hellegi selle uuendusega ühinevad.

15. *laened, naene.*

A. Tr.: Müller *Verrenahne* (282, 16), *Nahne* (47, 16), *vj* *Sahne* (209, 3), *Sanet* (299, 7); Stahl *Naine*, *naijst* (Anf. 128), *Sahn*, *lahnest* (Anf. 129); Göseke *naine* (Man. 462), *lahn* (Man. 466); Hornung *Naene* g. *Naeje* (Gr. 16), *Naije*

jure (LÖ, 127), Merre Same jaarnane (LÖ, 91); UTest. 1715
 Naesti (Ap. T. 22, 4), Naene (Luuka 7, 37), Naest (Luuka
 7, 44); Helle naene (KA, 143), laene (KA, 126).

B. P. 1739: laened (Jes. 48, 18), naene (Luuka 7, 33),
 naefele (1. Kun. 9, 16), naest (Luuka 7, 44), naesti (Koht.
 16, 27).

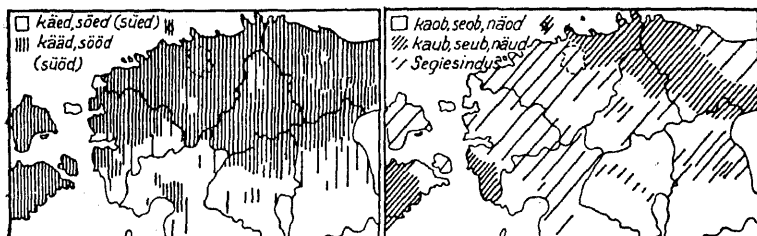
Siingi otsustavad, nähtavasti Harju murrete mõjul,
 Helle ja piiblitõlge uuemate keelendite *naene* ja *laened*
 (pro *naine* ja *lained*) kasuks, mille eelistamist osalt mär-
 kab juba Hornungil.

16. *käe* ~ *kää*, *väe*, *jätud*, *nääd*, *öölda*.

A. Tr.: Müller *Käest* (238, 19) ~ *Käedest* (238, 22),
Käet (200, 2), *Wäe* (171, 19 jne.), *nemat neerjst* (328, 12),
naeme (255, 17); Stahl *nehnt* (Anf. 112), *mehjeft* (Anf. 41),
mehjeft (Anf. 80; LSp., 447), *Mehjet* (LSp., 207), *fehdet*
 (HuH, I, 31) ~ *fehdt* (HuH, II, 147); Göseke *mehjeft* (Man.
 264 jm.), *mehje harri* (Man. 388), *fehje raud* (Man. 216
 jm.); Hornung *Käe* (Gr. 51), *nään* (Gr. 85), *näätsin* (Gr.
 86), *Öö* (Gr. 50), *Mä* (LÖ, 6); UTest. *fäes* (Matt. 6, 5),
nääb (Matt. 6, 4), *ei nä* (Matt. 6, 18), *Mä* (Matt. 28, 15)
 Helle *fäe* (KA, 15), *fäega* (KA, 104), *wäe* (KA, 15), *nään*
 (KA, 143).

B. P. 1739: a) *fäes* (Matt. 6, 5; Joh. ilm. 5, 1 jm.),
wäega (2. Aja 14, 8), *jöawäega* (Laul 44, 10), *mahhajätud*
 (Jes. 7, 6), *wäe* (Jes. 8, 18); — b) *fä* 'käes' (5. Moos.
 17, 18 jm.), *nääb* (Matt. 6, 4), *ei nä* (Matt. 6, 18), *nään*
 (1. Moos. 9, 16), *öölda* (Esra 4, 8), *ööldud* (Luuka 2, 20).

Kõikuvus vanema *äe* ja *eP*-s juba vist laialdaselt levi-
 neva uuema *ää* vahel, mis märgatav juba XVII s-l, kestab
 ka Hellel ja piiblitõlkes.

17. *näo* ~ *näu*, *mao*, *jaust*, *teud*, *seutud*.

A. Tr.: Müller *peo tepš* (89, 25), *tefto jiddeš* (328, 3),
Maofeste (281, 32); Stahl *errafaun* (LSp., 446), *teulle*

(LSp., 185); Göseke fiotut (Man., 436), teotama (Man., 362); Hornung taun (Gr., 85), taotud (Gr., 85), Teud (LÖ, 26), ärrafautub (LÖ, 120), Teodega (LÖ, 135), feutud (Gr. 85); UTest. 1715 Näul (Mark. 16, 12); Helle näoto (KA, 143), teo (KA, 17), Ma feun (Ka, 47), jao (KA, 97), fa-utama (KA, 110), la-utama (KA, 129).

B. P. 1739: a) näul (Mark. 16, 12), jautt (Koht. 18, 1), ärrafautand (1. Kun. 11, 16), nende teud ei fau (Siir. 45, 48), mäljalauttamaš (2. Moos. 37, 9), teud (1. Saam. 2, 3), feutud (Kol. 4, 3); — b) mao foħħal (1. Kun. 7, 20), filma-näo poſeſt (Kor. 5, 12).

Kõikuvus *ao, äo, eo* ja *au, äu, eu* vahel, nähtavasti suurema kalduvusega *u*-liste teisendite kasuks, jätkub XVII s-st XVIII algusessegi. Omaaegne rahvakeel pole vist suutnud siin tarvitust emmale-kummale poole otsustavalt kallutada.

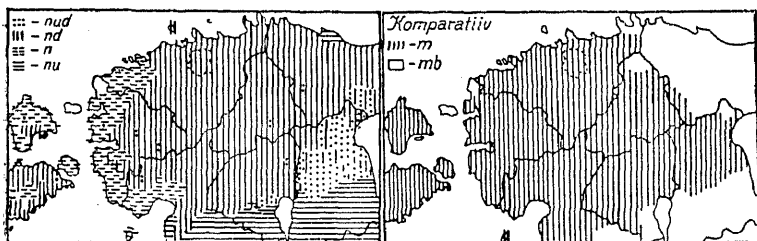
18. *saanud, pidanud, rääkinud, tulnud, katnud, kannud, läkitanud; läind, eland, lõppend, põgenend.*

A. Tr.: Lelow ſaundt, ſannatanut jne.; Wanr.-Köll aſtnut, ſannatanut, ſündnüt jne.; Müller ieħnut, olnuth, ſündinut, paiatanut jne.; Stahl andnut, towtotanut, errafaddunut jne.; Turu K. ütelnut, ſundhñött jne.; Vigäus läinut, lange-
nut, lecfitanut jne.; Saar. Käs. feinut, öppenut jne.; Göseke feinut, olnut jne.; Forselius (Kat. 1694) faitſnud, teninud jne.; Hornung teinud (Gr. 104), nähnuud (Gr. 110), olnuud (Gr. 72), ſanud ~ ſaand, piddanud ~ piddand (Gr. 76), fuſtu-
tanud ~ fuſtutanud (Gr. 81), nähnuud ~ näinuud ~ näind, ütfe-
nuud ~ ütfeſnuud (Gr. 86), luggend (Gr. 69), hoſind (LÖ, 11) jne.; UTest. 1715 laffnuud, ſündinud, tulnuud, teninud, magga-
nuud jne.; Helle „Das Supinum kan bey allen verbis eine contraction leiden durch Ausſtoſſung des *u* aus der Endung *nud*, als: Walmiſtanud walmiſtand, pudurud puudnuud und pudund. Teinud teind; es ſey denn, daſſ viele conſonantes in eine ſylbe zuſammen kämen, als: hoindud, nicht hoindud. Die 2 ſylbigen machens vom erſten Infin., ma ver-
ändert in nud, als: wima winud, müma, münüd“ (KA, 35).

B. P. 1739: a) piddanud (Hiiohi 23, 12), ärrafaggunud (Hag. 1, 4), läffitanud (Hag. 1, 12), üllejänud (Hag. 1, 12), panud (Hes. 24, 8), kannud (Hag. 2, 19), ſanud (4. Moos. 11, 23), fuulnuud (Sak. 1, 4), katnud (Hiiohi 23, 17), füllitanud (4. Moos. 12, 14), langenud (2. Saam. 1, 4), ärratuluud (4. Moos. 9, 1), räfinud (ib.), tonud (4. Moos. 9, 13), läinud (ib., 9, 19), jurnud (2. Saam. 1, 4), teinud (Jos. 10, 1), annud (Jos. 10, 19), woinud (2. Aja 32, 13), ütfeſnuud (ib. 32, 12); —

b) eiland (Hiiobi 18, 20), ärrataggenend (Hiiobi 23, 12), ärra-
lööpend (Hiiobi 23, 17), hõlind (Sak. 1, 4), moitnd (Hes. 24, 7),
läind (4. Moos. 9, 22), ärrapüggenend (2. Saam. 1, 4).

Kuni peaaegu XVII s. lõpuni kindel *-nud*-lõpu tradit-
sioon lööb Hornungil kõikuma sajandi loodel eP rahva-
keeles levinema hakkava sisekaolise *-nd* mõjul. Nagu eri-
sugune tarvitus Hornungil, Hellel, piiblis ja hilisemalgi
autoreil² näikse tõendavat, kadus *u* esialgu ainult teatud
foneetilistel tingimustel, *-nud* silbi rõhust ja esimese silbi
pikkusest olenevalt. Põhjaeesti praeguste murrete ena-
mikus on aga *-nd* levinenud kõigisse asendisse.

19. vanem, vanemad, vihasem, vihasemad.

A. Tr.: Lelow p[a]rramal; Wanr.-Kõll enam (4, 7),
paramal (1, 8), förfembast (8, 22); Müller enam, enamille,
juhrem, juhremba, parembasti, illofamb, kallimb, forgembat,
magfesamb ~ magfesam, kuid tünema, forgemall, wægfewamast
jne.; Stahl alati ennamb, wehheb, parramb, parrambal, fibbe-
damb, fuggawambel jne.; Vigäus paramb, wanambat, allembal,
kuid änam, taugema; Göseke alati wannamb, parrambal, fib-
bedamb, awwarambar; Hornung sõna lõpul alati -mb (ju-
remb, fuggawamb), sõna sees alati m (parramal); Stokh. Käs.
parremb (Luuka 5, 39), wäggewamb (Luuka 3, 16), kuid
parramad (Luuka 12, 7); UTest. 1715 furemb (Mark. 9, 34),
hõlpfamb (Mark. 10, 25), kuid furemid (Joh. 14, 12), pahha-
mal (Mark. 10, 37), Wannamad (Joh. 9, 2); Helle alati -m,
-m- (KA, 21).

B. P. 1739: (alati -m, -m-) furem (Mark. 9, 34), hõlp-
famb (Mark. 10, 37), wannemad (Joh. 9, 2), wihhafematte
(Rooma 3, 13) jne.

Põhjaeesti keskel (Müller!) ja läänes (Vigäus!) juba

² Vt. selle kohta E. Trinkman-Elisto „-nud ja -nd partitsiip
Hornungist Masinguni“, EKA 63.

XVII s-ks algust saanud komparatiivi *m* levik oli nähtavasti XVIII s. teisel veerandil eP läänepoolmikul igas asendis valitsevaks saanud, mispärast ka Helle ja tema mõjul piiblitõlgegi otsustavalt opteerusid *m* kasuks.

20. *i*- ja *de*-pluural.

A. Tr.: Müller Lapsille (335, 23), Keujis (81, 16), Lapsist (313, 30), Puihist (76, 4), paganaile (8, 19), wanambille (6, 11), Wanambist (261, 7) jne., kuid juba Wabstete (14, 20), Snimestete (15, 2), wabste Snimestelle (63, 17); Stahl neile Wannambille (LSp. 720), wainlasille, neile waisille, neist wanambist, neist haudust, lapsille (HuH), kuid ka erravallitsetuttele (HuH); Hornung Summalille, Summalulle, Summalist (Gr. 13), Seppile, Seppist (Gr. 31), Monningulle (Gr. 54), Wallatummile ~ Wallatuile (Gr. 44), kuid harvem ka Seppadelle (Gr. 31); UTest. 1715 weifille ja jurille (Ap. T. 26, 22), Paelust (Joh. 2, 15), Pagganile, Kunningile (Joh. ilm. 10, 11), neist ausamast Naelist (Ap. T. 17, 4), Mehhist (Ap. T. 17, 12), feiges Paigus (Ap. T. 17, 30), õigil Oksil (Rooma 11, 21), kuid Sudalistele (Ap. T. 18, 5), Lasteks (1. Joh. 3, 1), Roggodustele (Joh. ilm. 2, 7); Helle Summalatetest ~ Summalaiist ~ Summalist (KA, 12), figgule, wannemile, neilefinnatfile (KA, 10), riistust, liifmist (KA, 11), innimesist ~ innimestest, rindust ~ rinnust ~ rindadest (KA, 14), fässist ~ fättest (KA, 15), lambust ~ lambaist ~ lammašest (KA, 18) jne.

B. P. 1739: a) neist franati=ounust ja wiigi=marjuust (4. Moos. 13, 23), neist norist mehhist (2. Saam. 1, 15), rippusid puis (Jos. 10, 26), feigesuggufist kallist riistust (2. Aja 32, 27), nahust (2. Moos. 39, 34), neist aegust (1. Tess. 5, 1), nišuggufiks (1. Tess. 5, 12), neist illemist (1. Mark. 11, 27), mehhist (1. Aja 19, 10), minno luist (1. Moos. 2, 23), fibbowitust... ohhafaiist (Matt. 7, 16), neis asjus (Rooma 14, 18), se olli funninga fässil feikis asjus (Neh. 11, 24), wärrawis (Neh. 13, 19), tütrist (Neh. 13, 25), jurist kaupmehhist (2. Kun. 10, 15), funningaist (2. Kun. 10, 15), öiefässist (Ap. T. 14, 13), neist tühjaiist asjust (Ap. T. 14, 15), päiwil (Hebr. 5, 7); — b) pagganattele (Hes. 22, 4), woöraštele (Hes. 22, 7), weifistele kui suurtele (Ap. T. 26, 22), lastest (Esra 8, 15), linnadesse (2. Mak. 6, 8), nomimistega (Esra 5, 15), raiadesse (Koht. 19, 29), pühhadete (Rooma 15, 26), lasteks (1. Joh. 3, 1) jne.

Juba XVII jooksul on eesti kirjakeeles märgata *de*-pluurali tungi *i*-pluurali asemele ja see näikse XVIII s. alguses kiirenevat. Kalduvust esimest eelistada selgitagu

järgmised juhud, kus UTest. 1715 tarvitab veel *i*-pluuralit, P. 1739 aga de-pluuralit: weifille ja furille — weifistele kui juurtele (Ap. T. 26, 22), ßagganille — pagganattele (Matt. 10, 18), firjatundijit — firjatundiatteft (Mark. 7, 1).

21. pööris, vaatis.

A. Tr.: Müller faibiš (204, 29); Vigäus aſtiſš (VKVM, 80, 11), langiš ib., 79, 18); UTest. 1715 langiš (Joh. ilm. 8, 10), otiš (Ap. T. 17, 16), töttäš (Ap. T. 20, 16), ſatiš (Ap. T. 23, 1); Helle mataš ~ watiš, fełaš ~ fefiš, aitaš ~ aitiš, otaš ~ otiš (KA, 30, 80).

B. P. 1739: pöriš (1. Aja 21, 20; 2. Aja 32, 2), näitiš (1. Moos. 48, 3), watiš (1. Moos. 26, 8; 1. Aja 21, 15), kašwiš (1. Saam. 2, 21), fuiniš (1. Moos. 8, 7), langiš (Koht. 20, 44), töttiš (Ap. T. 20, 16).

XVII s-l ja XVIII s. algul oli esitatud sõnatüüpidel preteeritis *i*-tunnus põhjaeestis veel päris üldine. Praegu aga esinevad *keelis*, *pööris*, *lõppis*, *pääsis*, *õitsis*, *kuivis*, *kasvis*, *lendis* veel läänepoolseis, lõunapoolseis ja osalt idapoolseiski murretes, enam või vähem järjekindlalt.

Tüvevokaalide *a* ja *e* üldistus preteeritisse on kõige järjekindlam Kesk- ja Ida-Harjus, Järvas, Kesk-Läänemaal ja Lääne-Saaremaal.

II. Läänelised joned.

Selles peatükis vaatleme piiblitõlke neid murdejooni, mis praeguste murrete valguses võiksid olla läänepoolsema päritoluga, olgu laiemas (ühiselt Harju, eriti Lääne-Harju, Läänemaa ja koguni saarte ja Pärnumaa) või kitsamas (ainult Läänemaa, ainult Lääne-Harju ja Läänemaa või ainult mõne muu kitsama läänepoolse maa-ala) ulatuses.

22. kinni ~ kindi.

A. Tr.: Müller finni (5, 24); Stahl finniſõdotut (LSp. 364), finniſülſftut (LSp. 441); Göseke finni (Man. 128); UTest. 1715 finni (Matt. 26, 48; Mark. 14, 44); Helle finni (KA, 113).

B. P. 1739: (harva) findi (Jes. 52, 15), (harilikumalt) finni (Matt. 26, 48; Mark. 14, 44; Luuka 22, 54), fiini (Joh. 18, 12).

See *kindi*-keelendiga väike kõrvalpõige traditsioonist on seda enam ootamatu, et Harjus ja üldisemalt Läänemaal esineb praegu *kinni*, *kinne*, muidugi erisuguseis

foneetilistes teisendites. Alles kaugemal läänes, Rid-s, Var-s, Tõs-l, Khn-s, Muhus ja Saaremaal kuulub *kindi*. On vaevalt tõenäoline, et 200 a. eest keelend *kindi* oleks *kiinni* asemel esinenud Harjus ja kogu Läänemaal. Isegi ainult Kesk-Läänemaa kohta ei saaks seda oletada, sest nimelt Vig-s ja Mär-l esineb vanem kuju *kiñni* (<**kindik*), kuna mujal kuulub hilisem illatiivipärane *kiinni*, *kiñni*.

23. voutama.

A. Tr.: allavahobada (204, 18), allavajonut (87, 14); Stahl allavaotut (LSp. 541), vojofit (LSp. 701), vahotut (LSp. 698); Vigäus fitše vahonut (VKVM, 70, 30); Göseke vaotama (Man. 162), vaoma (Man. 379); Helle va-utama (KA, 206).

B. P. 1739: välja voutama (Hiioibi 24, 11), Vautagem (Laul 74, 8).

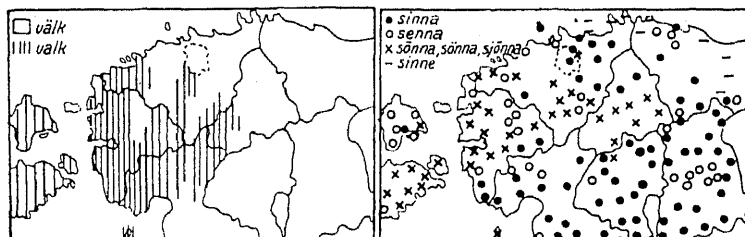
Selles sõnas praegu Harju lääneosale ja Läänemaale omane *j* kadu on nähtavasti õige laialdane olnud juba XVII s. keskpaiku ja teisel poolel (osalt Stahl *vao-*, Göseke ainult *vao-*). Selle pruugi on omaks võtnud ka Helle ja piiblitõlge, vastandina ida- ja lõunapoolsemale *j*-lisele esindusele.

24. valk.

A. Tr.: Müller je welfü (328, 17); Stahl walgt (Anf. 43); Göseke walgt (143); UTest. 1715 Walfud (Joh. ilm. 11, 19); Helle walf (KA, 203).

B. P. 1739: walf (5. Moos. 32, 41), walgud (Laul 77, 19; Joh. ilm. 11, 19), walgule (Hiioibi 28, 26).

See praegu kogu lääne-eestile (Jüris juba *välk*) omane *valk* pääseb kirjakeelde juba XVII s. teisel kolmandikul (idaeestilise keelega Stahlil) ja seda traditsiooni järgib ka piiblitõlge.

25. sinna ~ senna.

A. Tr.: Müller sinna (8, 15; 84, 22 jm.); Stahl sinna tullen minna (LSp. 379); Turu Käs. sinne (VKVM, 18, 6); Göseke sinna (Man. 42); Hornung sinna (Gr. 87, 88); UTest. 1715 sinna paifa (Matt. 27, 33); Helle jenna ~ sinna (KA, 80, 175, 177).

B. P. 1739: sinna (5. Moos. 34, 6; 2. Koht. 2, 8, 2, 20; Neh. 8, 1) ~ jenna (4. Moos. 11, 35; 2. Kun. 2, 14, 2, 21; Hes. 24, 3; Ap. T. 26, 7 jm.).

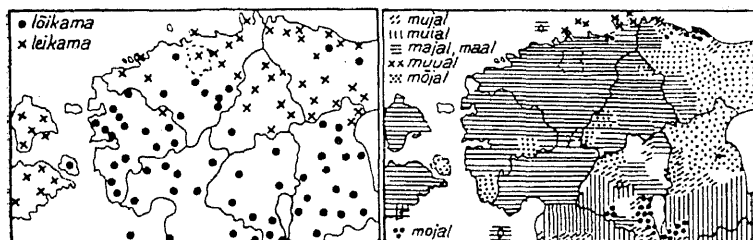
Lääne-eestilise *senna* ja vahest ka läänelise *sõnna* (neid mõlemaid kohati esineb samas murdes kõrvu; viimast kuulduv *sinna* kõrval Jüris praegugi vanemal põlvel) mõjul kaldub piiblitõlge siin sagedasti kehtivast traditsioonist kõrvale, nagu Hellegi oma grammatikas.

26. leikama.

A. Tr.: Müller leikada (155, 20); Stahl leikfan (Anf. 109), Göseke leikama (185), UTest. 1715 ümberleigatud (Vil. 3, 5 jm.), Helle leikama (KA, 129), leikus (KA, 130).

B. P. 1739: leikab (Laul. 141, 7), ümberleikamisest (Ap. T. 10, 45), leikušše (2. Moos. 34, 22).

Traditsiooni kohaselt tarvitab piibelgi sõna *löikama* kujul *leikama*, mis praegu omane mandri lääne- ja lõunapoolsetele murretele (Jürist alates ida pool aga *löika*).

27. majal 'mujal'.

A. Tr.: Stahl Majal, majalt (Anf. 27), majalt (LSp. 581, 588); Göseke majal (Man. 105); Hornung mojal ~ majal, mojale ~ majale (Gr. 87); UTest. 1715 majalt (Joh. 10, 1); Helle maial (KA, 137).

B. P. 1739: maialt 'mujalt' (Joh. 10, 1).

Lääne- ja kesk-eesti murdeis on ses sõnas väga laialdaselt $u > \ddot{o} > a$ (*mujal > mõjal > majal, maeal, maal*);

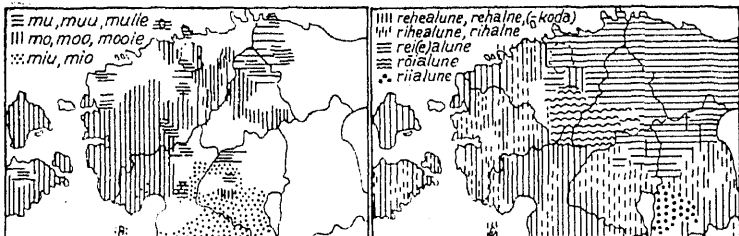
teisend *majal* valitses kirjakeeleski kogu XVII s. ja seda tarvitab ka piiblitõlge. Teisend *mujal* tungib kirjakeelde alles XIX s. lõpul, Hermannii grammatika mõjul, lõuna-poolsemaid murdeist.

28. *mo* 'mu, minu'.

A. Tr.: Wanradt-Köll *hnu* (5, 6 jm.); Müller *minu* (8, 2, 16, 21), *minule* (17, 7 jm.), *mitull* (247, 13); Stahl *Münnuſt*, *Münnul* (Anf. 6); Göseke *mümmo*, *Sümmo* (Man. 33); Hornung *Mümmo*, *mo*, *Mümmule*, *mulle*, *Münnuſt*, *moost*, *ſümmo*, *ſo* jne. (Gr. 62); UTest. 1715 *mo* *Röhhus* (Joh. ilm. 10, 10); Helle *mo*, *mulle*, *muſt*, *muſt*, *ſo*, *ſulle* jne. (KA, 25).

B. P. 1739: *Ja ütſki ei pea ſoga ülleſtullema* (2. Moos. 34, 3), *feit ſo Ioduſſed* ib. 34, 19), *mo pärralt* (ib.), *mo jure* (5. Moos. 1, 22).

Juba Hornungi poolt eesti kirjakeelde toodud *mo*, *moo*, *moost* on, praegusi murdeid silmas pidades, lääne-eestiline, *mu*, *muu* aga, paiguti esinevalt, — keskeestiline.

29. *sou* 'sau, savi'.

A. Tr.: Stahl *ſautu* (Anf. 85); Göseke *Sautu* (Man. 278); Hornung *Sau* ~ *Sawwi*, gen. *ſauc* ~ *ſawtwe* (Gr. 56); Helle *Sau*, gen. *ſauc* (KA, 19), *ſou* (KA, 180).

B. P. 1739: *ſou* (Saal. Tark. 7, 9, 15, 10; Jes. 45, 9), *ſoue* ja teiſtiſtiwvide *ſallal* (2. Moos. 1, 14), *ſouſed* 'ſavised' (Hiiohi 13, 12).

See Helle poolt piibli keelde toodud *sou* on mõistatuslik. Praegu esineb see ainult äärmistes lääne- ja edelamurretes (Hiio; Jäm, Ans; Khk, Han ja Kse lõunaosad; Var), kus üldse *au* > *ou*. Pole aga kuigi usutav, et siin oleks tegu nende kaugete murrete sugemega. Vahest võib siin oletada *sau*-kuju puudulikkumärkimist, seda enam, et teatavasti balti sakslaste häälduses see sõna kuulduv *sâu* või *sou* (vrd. näit. Stahlil *kougkelt*, LSp. 549).

30. rehaulune.

A. Tr.: Stahl reijaallus (Anf. 107); Göseke Rehhe, Reijallus (Man. 338); Hornung Rei, gen. Reie (Gr. 56); Helle reie=allune (KA, 167), reie ~ rehe (KA, 80).

B. P. 1739: rehhe=allushe jures (1. Aja 21, 15).

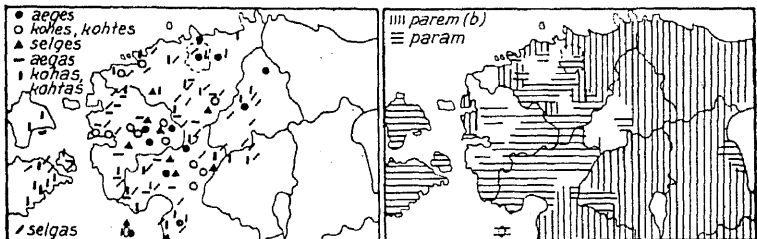
Praegustes murretes esineb *rehe-*, *rihe-* läänes ja lõunas, kuna põhjaesti keskmurdeis on *rõi-*, *röie-* või *rei-*, *reie*.

31. aeges.

A. Tr.: Müller Sündimeße Ahal (10, 26), igta Ahal (90, 3), Talve Ahal (282, 5); Stahl omal ajal (LSp. 539); Göseke Ennitzel Ahal (Man. 482); Hornung tella ühhefja Aegus (MKKKR, 269), Mil ajal, mil aal (Gr. 88), pühhade l. pühhi aegus, Widdewikko ajal l. aegus (Gr. 91); Helle aegus ~ aeges (KA, 62), selges 'seljas' (KA, 356).

B. P. 1739: päwa aeges ... ö aeges (2. Moos. 13, 21; 4. Moos. 9, 3), ö aeges (Ruti 3, 8), kuid ka päwa ajal (4. Moos. 9, 5).

Kujud (lõuna, jõulu, päeva, sõja) *aeges*, (teises) *kohes* ~ *kohtes*, *metses*, *lautes*, *valdes*, (riided) *selges* jne. on praegu tüüpilised põhjaesti mandri läänemurretele, suurema järjekindlusega esinedes muistseilmelisemais kolgamurretes (Khñ, Ris JuuKui.-Kaiu, eriti aga Kesk-Läänemaa, Kirde-Pärnumaa). See *a* (*ä*) > *e* on siis Pärnu-, Lääne- ja Harjumaal läbi läinud hiljemalt XVIII s. alguks. Kogu selle adverbiaalse sg. iness. *aegas*, *aeges* on kirja-keelde üürikeseks ajaks toonud Helle, vist Jüri murde mõjul, vihuti eelnevale traditsioonile (*ajal*, *aal*, *aegus*).

32. param ~ parem.

A. Tr.: Lelow parramal³; Wanr.-Köil parambal (1, 8); Müller parremb (13, 3); Stahl parramb (Anf. 6, LSp.

³ P. Johanseni lugemist mööda, vt. „Tallinna linna arhiivi väljaanded“, IV, 1, lk. 15.

549); Göseke parramb (Man. 332); Hornung parremb (Gr. 61); Stokh. Käs. parramad (Luuka 12, 7 jne.); UTest. 1715 parrama... pahhama (Mark. 15, 27); Helle parrem (KA, 155), „Bey parrem und pahhem kan auch a gebraucht werden, als: parram, pahham, aber e ist gebräuchlicher“ (KA, 21).

B. P. 1739: a) parremas fäes (Joh. ilm. 1, 16), parremaft (1. Saam. 2, 29); — b) parramas fäes (Joh. ilm. 5, 1), parram fässi (1. Moos. 48, 18), parramat fät (1. Mak. 11, 50).

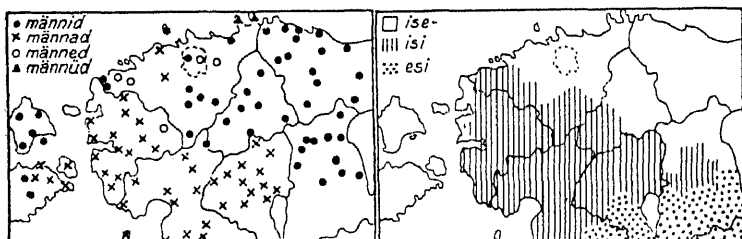
Varemaltki kirjakeeles maksvusel olnud kõikumus läänelise ja idalise esinduse vahel jätkub ses sõnas ka piiblitõlkes.

33. männad.

A. Tr.: Stahl men, menneft (Anf. 47); Göseke Mennt, a (Man. 408); Hornung gen. Männa (Gr. 36); Helle män, da, daftid (KA, 136).

B. P. 1739: männa-puid (1. Kun. 9, 11).

Piibel jätkab siin osalist läänelis-edelalist traditsiooni.

34. isi ~ ise.

A. Tr.: Wanr.-Köll vjfe (4, 17) ~ vjfb (9, 19); Müller ifje (193, 2 jm.) ~ isfi (340, 34 jm.); Stahl iffi (LSp. 43, 582 jm., Anf. 9); Göseke iffi (Man. 379); Hornung isfi ~ ifje (Gr. 65), isfi (LÖ, 3); UTest. 1715 isfi (Ap. T. 16, 37); Helle isfe ~ isfi (KA 26,80).

B. P. 1739: isfe (Joh. 4, 12, 4, 42; Matt. 24, 3 jm.), harilikumalt siiski isfi (1. Moos. 32, 22; Est. ap. 9, 5; Haab. 2, 5; Joh. 4, 44; Juud. 7, 14 jne.).

Jüris veel praegugi vanemal põlvel harva kuuldav isi ja selle valdav tarvitus kogu XVII s-l ja isegi XVI s-l tõendab selle teisendi omaaegset veelgi suuremat, idapoolsemat levikut põhjaesti lääne- ja lõunapoolsel mandril.

35. poegema.

A. Tr.: Helle poegema (KA, 159).

B. P. 1739: poegemad (Hiioibi 21, 10).

Teisend *poege-* on lääneline joon, vrd. Krj, Vig, Kul, Juu *poegema*, Khn *poegōma*, Mih *poegima*, Jür, Koe, Sim *puegima*.

36. kägi 'kägu'.

A. Tr.: Stahl Guckganck *gegfo* (Anf. 67); Göseke *teggi* (Man. 268, 409) ~ *gegfo* (Man. 222); Hornung *ŕäggo* (Gr. 49); Helle *ŕäggi* (KA, 103).

B. P. 1739: *ŕäggi* (3. Moos. 11, 16).

Teisend *kägi* on teatavasti läänemurretele iseloomulik joon (näit. Jaa, VII, Khn, PärRid, PJg, Vig, Mär, Ris, HJn, Nis, Kei, Hag, JürNab, JuuKai). Mujal esineb *kägu*, *käägu* või kogunisti teine sõna (*kukulind*).

37. astma, käsknud.

A. Tr.: Lelow *ŕundma*, Wanr.-Köll *aŕnut* (1, 3), *ŕündnüt* (7, 10), *ŕundhan* (2, 20) jne.; Müller *fiŕdnuth* (214, 13), *uŕŕma* (132, 8), *otŕnuth* (224, 8), *ŕpmeŕe* (122, 8) jne.; Stahl *aŕnut* (LSp., 56), *uŕŕma* (Anf. 65), *opŕin*, *opma* (Anf. 85) jne.; Vigäus *ŕŕtma* (VKVM, 80, 34), *ŕyndnut* (ib. 80, 6), kuid ka *ŕyndinut* (ib. 80, 10, 18); Göseke *aŕtma* (Man. 170), *fatŕma* (Man. 196), *iŕtma* (Man. 379) jne.; Hornung *pruufma* (LÖ, 10), *uŕŕma* (LÖ, 81), *ŕiŕminne* (LÖ, 4); UTest. *aŕŕŕid* (Joh. 6, 17), *räägŕid* (Ap. T. 11, 10), kuid *rägma* (Ap. T. 11, 15); Helle *fatŕma* (KA, 109), *fäŕŕma* (KA, 104), *uŕŕma* (KA, 198), *iŕtma* ~ *iŕtuma* (KA, 101), *räŕima* (KA, 165).

B. P. 1739: a) *fäŕŕnud* (Jes. 48, 5; Esra 4, 3), *fäŕŕŕin* (Sak. 1, 6), *iŕŕŕid* (Luuka 7, 49), *iŕtma* (Luuka 7, 15), *fatŕma* (1. Aja 19, 3; Luuka 7, 16), *uŕŕnud* (Joh. 20, 29), *poegma* (Hiioibi 39, 1), *poegmiŕe* aega (Hiioibi 39, 2), *tutŕma* (Sak. 3, 10); — b) *räŕiŕin* (Hes. 24, 18), *räŕima* (Luuka 7, 15).

Piiblitölge järgib siin traditsiooni, mis tol ajal näib põhjenevat põhjaesti murrete enamiku pruugil. Sisekaolisi keelendeid kuuldub Harjumaalgi kohati, eraldatumais kolkais (KeiOhtu, JürNabala, JuuKuimetsa, Rap-Kabala), vanemal põlvel ka praegu.

38. keelma, pöörnud.

A. Tr.: Müller *errafeelma* (180, 16) jne.; Stahl *pöhrnut* (Anf. 77) jne.; Göseke *errafeelma* (Man. 424) jne.; Hor-

nung pööрма (LÖ, 81); Helle neelma (KA, 144); pööрма (KA, 160) jne.

B. P. 1739: neelfid (Jes. 49, 19), piirmad (Hiiohi 16, 13), ärrafeelnud (Hag. 1, 10), piirfid (Koht. 20, 5), ümber pööрма (Jes. 10, 22) jne.

Keelma-tüüpi verbide siirdumine Kirde-Läänemaal, Harjumaal ja kaugemal idas kontrakta-verbide tüüpi (*keelama*) on toimunud nähtavasti alles XIX s. jooksul.

39. lõpma, peäsuma.

A. Tr.: Müller erralõpma (53, 12) jne.; Stahl lõpma (Anf. 108); õitõnut (Anf. 44); Göseke lõpma (Man. 381); errapehõma (Man. 174), kuid õitõima (Man. 143); Helle lõpma (KA, 133), õitõma (KA, 148), peäsuma (KA, 155).

B. P. 1739: ärralõpma (1. Kun. 9, 5), õitõma (Jes. 17, 11), ärrapeäsunud (2. Saam. 1, 3).

Ka lõpma-verbide siirdumine Läänemaal, Harjus, Järvas, Põhja-Pärnumaal jm. *julgema*-tüüpi on toimunud hiljemini, XVIII s. lõpul ja eriti XIX s-l.

40. kolne, viltseid.

A. Tr.: Göseke kolõne (Man. 200, 218), kuid ka kolõõset (Man. 209), vilõlane (Man. 475); Helle kolõõsed (KA, 395), kuid vilõlane (KA, 209).

B. P. 1739: kolõõsed (3. Moos. 13, 30), p. pl. kolõõsid (3. Moos. 13, 32), vilõne (3. Moos. 13, 52), gen. vilõõse (3. Moos. 13, 59).

Praegu lääneline *kol(d)ne, vilõne, vilõõsed* (idas *kol-lane, vilõlane*) on XVIII s-l olnud palju laialdasema levikuga, nagu selle esinduse jäänused kohati ida pool (Amb, JJn, Kad) tõendavad.

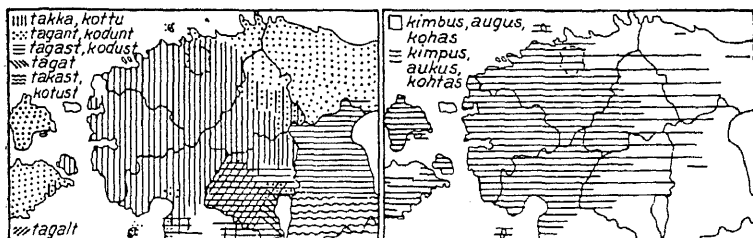
41. takka 'tagant'.

A. Tr.: Talupoja vanne enne a. 1636 tagõta (VKVM, 129, nr. 51, 13); Hornung tagõgant (Gr. 106); UTest. fiuõõ-

jin ... taffa (Ap. T. 26, 11, 26, 14); Helle taffa (KA, 80, 185, 406) ~ taggant (KA, 184).

B. P. 1739: taffa (2. Moos. 14, 1; 5. Moos. 1, 44; 1. Kun. 10, 19; Laul 140, 12; Ap. T. 9, 5, 17, 8 jne.).

Ablatiivid *kottu*, *takka* on praegu läänemandrilised (ka Muhus), kuna idas ja saartel esineb *kodunt*, *tagant* (-nd) ja lõunas *kodust*, *tagast*, *kotust*, *takast* jm. Nende esinduste levik oli vist XVIII algul oluliselt sama, mis nüüd.

42. *kimpus*, *riidus* jne.

A. Tr.: Kuningl. käsk a. 1697: paitas (VKVM 266, 7); UTest. 1715: jalgas (Joh. ilm. 2, 13), jiaal paitas (Joh. 6, 10), Xidas 'aias' (Joh. 18, 26) ~ päljus (Ap. T. 22, 3; Matt. 22, 36), Sautas (Joh. 11, 17), paitas (Joh. 11, 30); Helle aedaas (KA, 397), rifis (KA, 408).

B. P. 1739: tõdas (2. Kun. 23, 30), fohtas (2. Moos. 34, 3), riidus (1. Moos. 26, 20), fimpus (Laul 73, 4), fäsfus (Ap. T. 22, 3) jne.

Tugevaastmelisest sg. inessiivist kõige vanemas kirja-keeles on raske õiget käsitust saada, kuna XVI ja XVII s-l tarvitati kas tugevat astet vigaselt (ühes 1544. a. ürikuks Regele valdas⁴; Stahl orgfus (LSp. 272, vrd. seals. ak. je usfo) või tarvitati analüütilist inessiivi (Müller Forbe fides 65, 26, Sautva fides 144, 28, Stahl usfo sees, LSp. 271). Igatahes lääne-eestiline tüüp *kimpus* kirjakeeles, mida seal kohtame kuni XIX s. lõpuni, lähtub Uue Testamendi ja piibli esimestest trükkidest ja Helle grammatikast.

43. *kusa* 'kus'.

A. Tr.: Müller jef ep olle fußafit ratwo (73, 9); Stahl fuffa wor (Anf. 27), fuffa jefiap je fixotut? (HuH I, 25); Göseke Irgends wo / (alicubi) fuffafit (Man., 249); Hornung

⁴ Vt. Johansen, LCD, 376.

fuš (wo) rarô fušša (Gr. 86); St. Käs. fušša (Mark. 13, 14, Luuka IV, 17 jne.); UTest. 1715 fušša (Matt. 6, 21); Helle fušša allwo, fuššagi irgendwo, fuššajt woher? (KA, 125).

B. P. 1739: fušša (Jes. 42, 11; Matt. 6, 20; Mark. 4, 5; Joh. 12, 26; Ap. T. 20, 8 jne.).

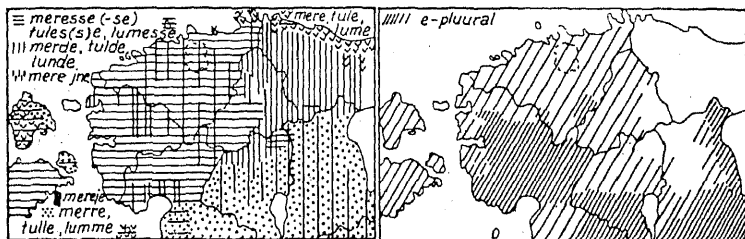
See meil praegu rahvakeeles, ühiskeeles ja kirjakeeleski ainult veel sõnas *kusagil* püsinud *-sa* lõpulise inessiivi juht on nüüdseis murdeis nähtavasti lääneline joon (Sa, Lä, Pä, Ha; Tür).

44. meresse, tulesse.

A. Tr.: Müller Merre fiše (83, 27; 210, 16); UTest. 1715 Märeše (Ap. T. 27, 30), Tulleše (Matt. 3, 10).

B. P. 1739: merrešt merreše (Laul 72, 8), merreše (Ap. T. 27, 30), tulleše (Matt. 3, 10).

Piibel jätkab siin osalist läänelis-edelalist traditsiooni.

45. e-pluural: jalge, poegest.

A. Tr.: Müller peywe kaes (6, 16); Saar. Käs. a. 1650 (?) nõbdre usf (VKVM, 130, 7), laibe fääg (ib. 130, 28); Hornung Jalgega (MKKKR, 189), Jalge (ib. 240; Helle poegest (KA, 15), ämmest ~ ämmadest (KA, 16).

B. P. 1739: ollen omma fergemet ('kärgede mett') ... jõnud (Saal. Ül. L. 5, 1), jalge peäle (1. Aja 28, 2), poegest (1. Aja 28, 5), poegele (2. Moos. 34, 16), ommašt furješt tegudešt (Sak. 1, 4).

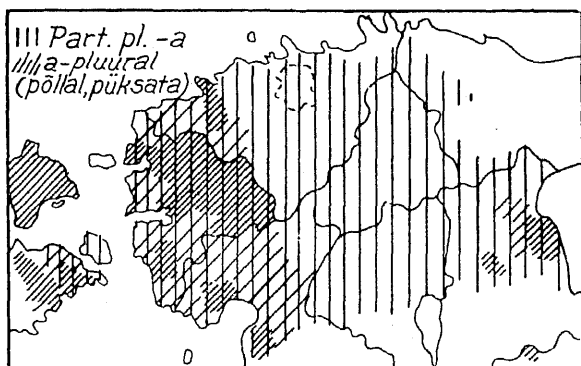
Kuigi XVII s-l kohtame e-pluurali tarvitust kirjakeeles harva, on see kahtlemata lääne- ja keskeesti murretes (s. o. ka Harjus, Järvas ja Viljandimaa põhjaosades) olnud tol ajal väga üldine. Ida pool tekkinud ja sealt läände levineva tüübi *jalgade* eelistamine kirjakeeles on, selle tunnuse ilmekuse tõttu, mõistetav.

46. *a*-pluural: *põllale, kivast*.

A. Tr.: *a*-pluural esineb nähtavasti esmakordselt Hel-
lel: *fiivmāst ~ fiivmideft* (KA, 15).

B. P. 1739: *ma lähän põllade* (Ruti 2, 2), *kallist fiivmāst*
(2. Aja 32, 27), *langes ... toa treppast mahha* (2. Kun. 1, 2),
neist fiivmāst (1. Kun. 18, 32), tähtäfs 'tähtedeks' (Jes. 8, 18).

Kuigi *a*-pluuralit üksiksõnus (näit. *püksata*) esineb ka
laiemalt eestis, kuulub see oma esinemise rohkuselt siiski
lääneliste (ja kaguliste) joonte hulka.

47. *P. pl. tähta 'tähti', seäska*.

A. Tr.: Hornung *Boiffa, Märiffa* (Gr. 24); Stokh. Käs.
Rausza, Linda, Riivma, Sava 'keppe'; UTest. 1715 siiski
paljo *Immetähä* (Joh. 20, 30); *Helle krafa, usja, aufa, fila,*
hopa, püsfa, pütta, tähta ~ tähta (KA, 11, 16-19, 183).

B. P. 1739: *õmblefid wigi-lehta tofto* (1. Moos. 3, 7), *paljo*
immetähä (Joh. 20, 30), *seäska* (Matt. 23, 24), *filpa* (2. Aja
32, 5), *afnalufa* (1. Kun. 7, 4).

a-line part. pl. muidugi ei ole päris kitsalt lääneline
joon, sest selle ala ulatub praegu kuni Virumaa piirini ja
Peipsi kallasteni, kuna vastupidi Hiiu ja suurem osa Saare-
maad seda ei tunne.

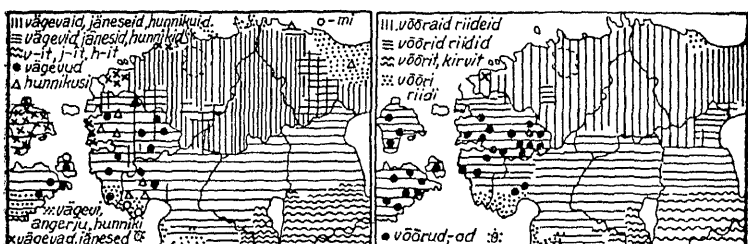
48. *õigid sulasid, mõlemist sambust, kuid võeraid, väge-
vaid jumalaid*.

A. Tr.: Hornung *Wöraid ~ Wörid ~ Wöri* (Gr. 54), *Sum-*
malaid ~ Summalid ~ Summaluid ~ Summaluid (Gr. 13);
Stokh. Käs. *Wannamid* (Ap. T. 15, 23), *Riidid* (Ap. T. 8, 6);
Joh. ilm. 16, 15, *Lambid* (Joh. ilm. 18, 13), *Sobbofid* (Joh.
ilm. 18, 13), *We hallifaid* (Joh. ilm. 14, 7), *Robbaraid* (Joh.

ilm. 14, 18); UTest. 1715 Ridid (Joh. ilm. 16, 15), Sambid ja Sobbofid (Joh. ilm. 18, 13); Helle Summalaid ~ Summalid, ridid, õigid, weifid, kuid pimmedaid, waetimaid, lambo ~ lam-baid (KA, 12, 14, 15, 18).

B. P. 1739: a) ello=assemid (Laul 74, 20), möttis tõr-waifid (Koht. 15, 4), pudoloojufid ja weifid (4. Moos. 11, 22), jannumid (2. Saam. 1. 20), jullasid (Joh. 7, 32), pattufid (Joh. 9, 3), ridid anda (Koht. 14, 12), ridisje (2. Saam. 1, 11), ridid ... andid (1. Mak. 11, 24), kirwid (1. Kun. 6, 7), õigid (Luuka 5, 32), hullf haigid (Joh. 5, 3), mollemist sambust (Koht. 16, 3); — b) woõraid (Jer. 2, 25), jummalaid (2. Moos. 34, 17), ramatuid (1. Mak. 11, 29), wäggewaid (1. Kun. 1, 10, Ap. T. 19, 11).

Võõraid riideid tüübi eeskujul hiljemini kujunenud tüüp vägevaid jumalaid oli XVIII s. algul nähtavasti alles oma leviku algastmes, pesaga vististi Järvas ja Ida-Harjus.

49. meite, teitest ~ meie, teist.

A. Tr.: Lelow *Ńamede* ~ meitte ~ mebe; Wanr.-Köll g. meddy (2, 4 jne.) ~ medy (7, 7-8); Müller g. meye (187, 2 jm.) ~ meddy (181, 1; 145, 28 jm.) ~ meite (200, 20), meile (187, 1), Stahl g. Weibe ~ meite (Anf. 7), meite ~ meddi ~ teije (LSp. 324); Saar. Käs. 1650 g. meite (VKVM, 133, 34); Göseke g. meite ~ meibe ~ mejede (Man. 34); Hornung g. Weie, el. Weiest ~ Weist (Gr. 62); UTest. 1715 teie jure (Joh. 16, 7), teie fääs (Matt. 6, 27), teile (Joh. 16, 12); Helle meist ~ meiteft, teist ~ teiteft (KA, 80).

B. P. 1739: a) teiteft (5. Moos. 28, 62; Ap. T. 24, 21), meiteft (Laul 77, 8); — b) teie jure (Joh. 16, 7), teie feaft (Matt. 6, 27), teie pärraft (5. Moos. 28, 63), teile (3. Moos. 16, 29; 5. Moos. 1, 33); teiega (5. Moos. 1, 30).

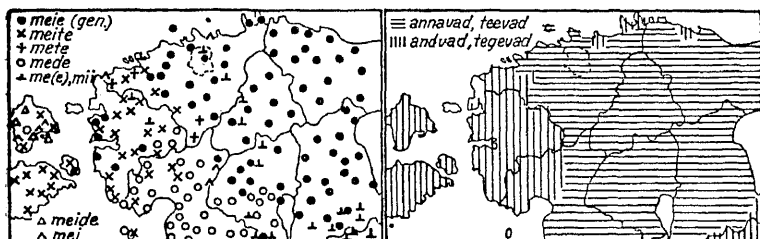
Piiblitõlge siin osalt jätkab senist läänelist traditsiooni, osalt aga asub tarvitama kirjakeeles uudsemaid idalisi keelendeid.

50. G. pl. *ende* ~ *en(n)este* ~ *ennaste*.

A. Tr.: Stahl sing., pl. *hendedffel* ~ *henneffel* (Anf. 7); Göseke sg., pl. *hendedffel* ~ *henneffel* (Man. 34); Hornung nemmad es wotta mitte ölli ennefega (MKKKR, 29); UTest. 1715 nemmad ei wötnud ... ennefega (Matt. 25, 3); Helle enneſte ~ ennaſte ~ ende (KA, 26).

B. P. 1739: pl. *ende* ... ollade peäle (1. Moos. 9, 23), nende ende ülle (Joh. ilm. 9, 11), enneſtega (Matt. 25, 3), enneſte (1. Saam. 6, 21), ennaſte (1. Moos. 26, 27; 5. Moos. 1, 22; Jer. 30, 8), ennaſtele (Jes. 7, 6).

Praegustes murretes esineb *ende* ainult läänes ja sealgi haruldaset (vist üksnes LNg-s), kuna sellele lähedane *endi* on hoopis laialdasema, keskeetilise levikuga. Enamvähem edelamurdeline on piiblitõlkes eelmisega võistlev *ennaste*. Kõige laiemal alal (ms. ka Jüris) on praegu tuntud kolmas teisend *eneste*.

51. *tegevad* ~ *teevad*, *tahtvad* ~ *tahavad*.

A. Tr.: Müller *negtevat* (31, 5 jm.), *tegevat* (159, 13), *piddavvat* (159, 23), *tachtvat* (310, 1), *fartvat* (318, 18) jne.; Turu Käs. *piddavvat* (VKVM, 21, 21), *tahtvat* (ib., 21, 2); Stahl *tegevat* (LSp. 582), *piddavvat* (LSp. 351) ~ *peavat* (LSp. 348, 352 jm.), *negtevat* (LSp. 352) ~ *nehvat* (LSp. 403), *tachtvat* (LSp. 566), *richtvat* (LSp. 401), *uſtvat* (LSp. 403), *tehdvat* (LSp. 422) jne.; Vigäus *tegevat* (VKVM, 71, 33), *peavat* (ib. 71, 1-2), *tundvat*, *notvat* (ib. 72, 26-27); Saar. Käs. *peavat*, *uſtvat* (VKVM, 134, 28-29); UTest. 1715 *tegevad* (Joh. ilm. 9, 19; Rooma 1, 32) ~ *tevad* (Ap. T. 17, 7; Rooma 1, 32), *tahtvad* (Joh. ilm. 11, 6), *uſtvad* (Joh. 20, 29), *ſeiſvad* (Joh. ilm. 11, 4); Helle *ſeutvad* ~ *ſidduvad* (KA, 47), *tevad* ~ *tegguvad* (KA, 54), *fiitvad* ~ *fidavad*, *uſſuvad* ~ *uſtvad*, *tahtvad* ~ *tahavad*, *lähhavad* (KA, 50-54).

B. P. 1739: teggwad (1. Moos. 8, 17; Rooma 1, 36), taggutwad (Jes. 2, 4), piddawad (Jes. 56, 4; Mark 7, 3; Rooma 1, 18), fudduwad (Jes. 19, 9), fidduwad (Ap. T. 21, 11) ~ tewad (1. Aja 27, 5; Tan. 11, 32), ühtewawad (2. Moos. 39, 4); feiswad (Jes. 48, 13), föstwad (Jes. 49, 25), uffwad (Joh. 20, 29), hoidwad (2. Moos. 34, 15), andwad (Ap. T. 21, 11), heitwad (2. Moos. 1, 10) jne. ~ harvem tahhawad (1. Moos. 24, 49), tappawad (1. Moos. 12, 12).

XVII ja XVIII s. alguse tekstides kajastub ilmekalt prees. pl. 3. pöörde esinduses ida poolt pealetungiva analoogilise nõrgaastmelise teisendi võitlus läände tagasitõmbuva vanema tugevaastmelise teisendiga. XVIII s. algul on Harjus nähtavasti tugev aste siin olnud veel päris üldine.

52. Pret. ja kond. pl. 3. p. -id.

A. Tr.: Mülleril, Stahlil, Turu Käs-s, Saar. Käs-s, Gösekel ainult =id (=it, =ith); Vigäusel üldiselt =it, kuid siiski mõnevat (vist 2 korral, VKVM 75, 32; 77, 18); Hornungil juba =id ~ =iwad, Stokh. Käs-s haril. =id, harvem =iwad; UTest. 1715 haril. =id, väga harva =iwad: jaatfid ... jäid (Ap. T. 17, 14), jaid ... piddid ... läffid (Ap. T. 17, 15) jne., tulliwad (Mark. 12, 18), jaimad (Matt. 1, 18); Hellel haril. =id, harva =iwad: walmistafid (KA, 43), walmistaffid (KA, 44), fiddufid (KA, 47), leidfid (KA, 49), ufffid (KA, 51), ollid ~ olliwad (KA, 41).

B. P. 1739: teggid, läffid, ärrafaid (1. Saam. 6, 6), wih-faid, ... läffid ... ja kulufaid (1. Mak. 11, 21), nemmad toufid (Jes. 37, 36).

Piiblitõlke keel asub siin veel otsustavalt läänelise -id esinduse järjel, kuigi kaasaegsesse kirjakeelde oli juba idast levinev analoogiline -iwad sisse tungimas. Viimast teisendit ei näi tol ajal Harjumaa kirdepoolnegi osa veel tundvat.

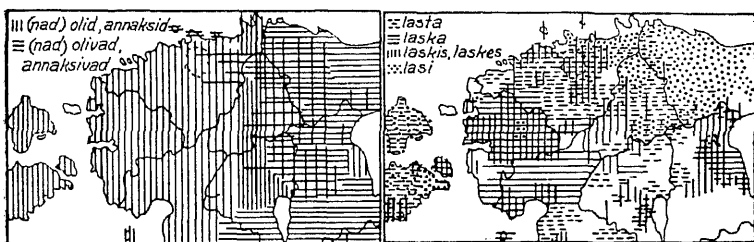
53. Inf. laska ~ lasta, pret. laskis.

A. Tr.: Wanr.-Köll inf. lasfe (10, 4); Müller inf. haril. lasfe (102, 11; 103, 16 jne.) ~ harva, vist üks kord, lasfa (22, 27), lasfis (49, 33, 101, 2 jne.) ~ harva lasf (334, 5); Stahl lasfis ~ lasf (LSp. 378); Saar. Käs. lasfis (VKVM, 130, 33); Hornung tahtis lasta (MKKKR, 269), lasfis peffa (ib.): St. Käs. lasfa (Joh. 19, 12); UTest. 1715

lahti laſta (Joh. 19, 10, 12), laſta (Matt 20, 22), laſtiſ (Mark. 15, 16; Ap. T. 12, 19); Helle laſta ~ laſta (KA, 34).

B. P. 1739: laſta (Laul 11, 2, 77, 3) ~ laſta (Hiiohi 6, 27; Joh. 19, 10, 12), laſtiſ (1. Saam. 21, 14; Mark. 15, 6).

da-infinitiivi tarvituses piiblitõlke keel kõigub vanema keskeestilise (ja hiiu-saaremaalise) *lasta* (millel kirjakeeles on teatud traditsioon Hornungist peale) ja vist uuema läänemandrilise (ja muhu-idasaaremaalise) *laska* (mida kirjakeel siiski tunneb juba Mülleriga alates) vahel. Pret. sg. 3. p. esineb tõlkes vastavalt põhjäästi lääne- ja keskmurrete enamiku pruugile (XVII s-l ja XVIII s. algul vist vahekorrad: läänes *lassi(n)*, *lassid*: *laskis*, idas aga *lasin*, *lasid*: *lask*) ja kirjakeele üldisemale traditsioonile (erandiks osaliselt Müller ja Stahl).

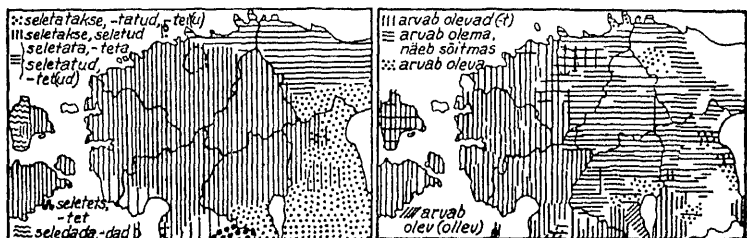
54. seletakse, seletud.

A. Tr.: Müller fulfilutuh (89, 31), walmiſtut (311, 27), firjutuh (312, 6) jne.; Stahl firjotut (LSp. 32), towotut (LSp. 34), ahaſtut (LSp. 550) jne.; Vigäus nimmitut (VKVM, 71, 26); Saar. Käs. nimmetut (VKVM, 131, 28), firjotut (VKVM, 134, 35); Hamerinus finnitut (VKVM, 135, 21), finnitage (ib. 136, 6); Göseke firjotage (Man., 41), nimmitage (Man., 64), Armaſtut ~ armaſtatut (Man. 76); Hornung walmiſtedud ~ walmiſtud (Gr. 60), fuſtutadafje ~ fuſtutafje (Gr. 82); St. Käs. allandud ... üſſendatud (Luuka 14, 11), firjotud (ib. 2, 23); UTest. 1715 eſhitud (Matt. 6, 29); allandatud ... üſſendatud (Luuka 14, 11), firjotud (ib. 2, 23); Helle walmiſtufje (KA, 44), walmiſtud (KA, 45).

B. P. 1739: a) auuſtufje (2. Moos. 14, 18), ſelletafje (2. Moos. 6), rapputafje (Jes. 17, 6), forriſtufje (1. Moos. 49, 29), üſſendafje (Luuka 14, 11), ärrafantufje (2. Moos. 8, 5); — auuſtud (Jes. 49, 5), finnitud (Laul 140, 12, Koht. 7, 11), ärrahämmitud (Jes. 49, 8), ülleſärratud (1. Kor. 7, 11).

15, 13), firjotud (1. Kor. 15, 45), modertud (Hag. 1, 4), färristud (2. Saam. 1, 2), armastud (ib. 1, 23), önistud (1. Moos. 26, 29) jne.; b) harva auustataffe (2. Moos. 14, 18), allandatud (1. Aja 20, 4), piffendatud (2. Moos. 2, 28).

Kirjakeele traditsiooni järgedes tarvitab piiblitõlge vanemat, konsonantliitumuslikku, lääne- ja keskeestilist tüüpi *seletakse, seletud*, mille kõrvale hakkab aga ilmuma ka idaeestilist (ka lõunaestilist), vististi uuemat, vokaal-liitumuslikku tüüpi *seletatakse, seletatud*.

55. nägin olevad.

A. Tr.: Müller negfiisit ... se Sinai Megge suitsiva (11, 25); Stahl nehj se Sunti tulleva (LSp. 447); Kindralkub. B. Horni käsk a. 1665 Raitjet ... jalgtavat hendas hend olleva (VKVM, 152, 26); Hornung Minna motlin tedda fiin olleva (Gr. 72), on üks Sjaäl kuulnud tiffendatva (VKVM, 221, 19); Kuningl. käsk a. 1697 siis olleme meie arvand hea olleva (ib. 266, 22); Stokh. Käs. näggi teis Turro pääl tühja seisva (Matt. 20, 3); UTest. 1715 Agga minna ollen arvanud tarvis olleva (Vil. 2, 25), teie ollite kuulnud / tedda haige olleva (ib. 2, 26), teidsid tedda Rahha olleva ... (Ap. T. 19, 19).

B. P. 1739: Ma näggin teit Iisraeli laiale pillatud ollevad (2. Aja 18, 16), Agga ma ollen arvanud tarvis ollevad (Vil. 2, 25), kuulsin ... räfirvad (Ap. T., 26, 14).

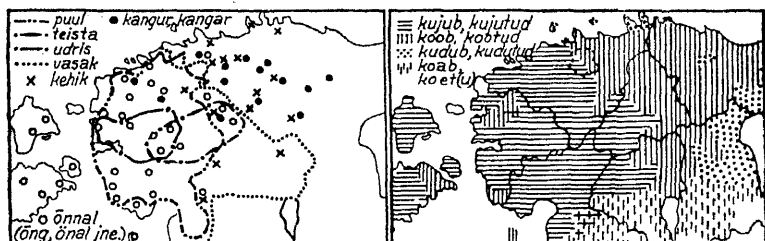
Enne piiblitõlke ilmumist tarvitatakse kirjakeeles lauselühenduslikus partitsipiaalkonstruksioonis partitiivi akusatiivis (*nägin oleva*), mida praegugi veel esineb kohati idas ja lõunas, ja mille levik tol ajal oli seal üldsem. Piiblitõlge toob selle asemele lääne-eestilise partitiivse partitiivi (*nägin olevad*).

56. Lääne-eestilisi sõnu: puul, teista, udris, vasak, õnnal.

Piibli 1739. a. tõlge tarvitab kas kirjakeeles esmakordselt (kui Helle sõnaraamatut mitte arvestada) või vähe-

selt (peam. ainult Göseke sõnaraamatus) esinevaid läänelisi, s. o. lääne- ja pärnumaalisi ja lääneharjumaalisi sõnu: 1) *puul* 'õhv': Kui teie ei olneks mo pulaga künnud (Koht. 14, 18), üks mees saab ellus hoidnud ühhe pula ja tats lammas (Jes. 7, 21), kuid juba Stahlil Junge Kuh / Bühl (Anf. 81) ja Gösekel Junge Kuh / (juvenca) puhl / õhha (Man. 268). Sõna leviku kohta vt. ka allakirjutanu LV I 52 jj. 2) *teista* 'hiljuti, mõne aja eest': Wata, se mees on ennast mulle nähha annud, tes teista mo jure tulli (Koht. 13, 10). Vt. Helle, KA, 187, 396, 400. 3) *udris* 'kärmas, nobe': Keif omma tegude sees olle udris, tiis ei juhtu sulle ei ühtegi wiggadust (Siir. 31, 26). Vt. Helle, KA, 194: udres, nudres 'flinck, hurtig'. 4) *vasak*: Ja Israael pistis ... omma wasfate fät Manasse pea peäle (1. Moos. 48, 14). Sõna esineb juba Stahlil (wasfat, Anf. 87) ja Gösekel (Wasfat, Man. 281). 5) *õnnal* 'põlveõõnsus', *õndla*-sooned 'kannasooned': ... omma mele pärrast on nemad härge õndla=soned taffirainunud (1. Moos. 49, 6). Vrd. Göseke, Man. 260: knie kähle / (biege) Schiebe / põlwe nurd (õndel) film.

Läänelise nenda kohta vt. § 61.

III. Idapoolsed jooned.

57. savad, tõves.

A. Tr.: Müller tobbe (igalp.); Stahl piddalitöbbest (LSp. 176); Göseke sabba Lüd (Man. 372); Hornung gen. Ramwa, Sarwa, Ramwa (Gr. 49—50), Tõwves (LÖ, 22); UTest. Sabbad (Joh. ilm. 9, 19), Tõbbest (Mark. 1, 34), Tõwved (Ap. T. 19, 12); Helle gen. šawwa, all. šawwale (KA, 13), gen. tõwwe (KA, 80).

B. P. 1739: šawwad (Joh. ilm. 9, 19), panni sabba šawwa wasto (Koht. 15, 4), nawwale (Saal. Öp. 3, 8), piddalitõwwe

näggo (3. Moos. 13, 43), tõmmed (Ap. T. 19, 12), kuid tõbbes (Mark. 1, 34).

Praegustes murretes on neil sõnadel vanem $\beta > \nu$ esindus idapoolne (alates Jüri ja Jõelähtmega), kuid 200 a. eest võis selle levik olla laialdasem ja läänepoolsem, kuigi läänepoolseis murretes siin esines tugeva astme üldistust juba XVII s-l.

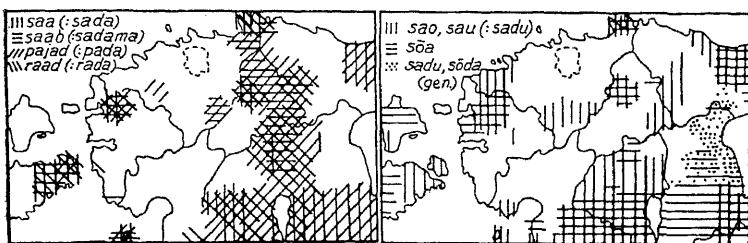
58. $\delta > (j >) \theta$ madalate tagavokaalide vahel: *saa* 'saja', *teeraad*, *saud* 'sajud', *sõad*, *kootud*.

A. Tr.: Müller *šaddab* (256, 24), *šauth* (191, 29), *šao* (256, 24), *šauft* (215, 26); Stahl *šadduft* (LSp. 652), *erra šaun* (LSp. 446), *šoa* 'koja' (LSp. 37), *šöddaft* (Anf. 81), Göseke *šaab* ~ *šajab* (Man. 183, 359), *šoa* 'koja' (Man. 10), lat. *šoo* 'koju' (Man. 469), *šuddoma* / *šooma* (Man. 460); Hornung gen. *šaa* (Gr. 49), gen. *šaa* (Gr. 48), gen. *šoa* ~ *šoja* (Gr. 49), lat. *šoo* ~ *šojoo* (Gr. 48), gen. *šoa* (Gr. 49), *šao* (LÖ, 49); UTest. *šoaale* (Luuk. 10, 5) ~ *šoiija* (Matt. 3, 5), *šoiijo* (Mark. 8, 3), *šöjäd* (Mark. 8, 9), *še-rajäd* (Matt. 3, 3); Helle gen. *šaa* ~ *šaa* ~ *šaea* (KA, 22, 80), *šoa* (KA, 178), *šaa-utama* (KA, 110), *šaa-ul* (KA, 352).

B. P. 1739: a) gen. *šaa* (1. Kun. 10, 29), peäle *šue šaa* (1. Moos. 8, 13), *šauft* (Koht. 20, 10), gen. *teeraa* (Laul 140, 6), *tee raad* (Matt. 3, 3), *šaatellemiše šanna* (Sak. 5, 3), *šauft* (Hiiohi 30, 29), *šöaväega* (Laul 44, 10), *šöomanfrid* (Ap. T. 2, 22), *šöarištad* (1. Mak. 11, 51), *šootud* (Joh. 19, 23; Siir. 45, 17) ~ *šoutud* (2. Moos. 28, 6), *šoud šanga šišše* (Koht. 16, 13); — b) *šajandamal ... aastal* (1. Mak. 11, 19), *šoias* (Koht. 16, 21), *šoiiale* (Luuk. 10, 5), *šoiio* (Mark. 8, 3).

Madalate tagavokaalide vahelise δ kaoga keelendite valitsev asend XVII s. ja XVIII s. alguse kirjakeeles ei saa muidugi tõenduseks olla selle kao esinduse levikule kõigis või peaaegu kõigis põhjaeesti mandri murretes, on ju läänes kohatine $\delta > \theta$ uuem $\delta > j$ esindusest (kui $\delta > j > \theta$, vrd. LNg, Muh-Pöi-Jaa, Var, Khn *kaagas* 'kajakas', *ooma* 'ujuma' jne.), sest läänele näikse põhiomasem olevat nimelt $\delta > j$, vrd. vanapärasema Vig järjekindlat esindust (*kajob*, *lajon*, *majod*, *mujane*, *ujuga*, *najod*, *kujutud*, *ojar* 'udar', *saeab*, *paead*, *ojad*, *sõjas*, *raead*, *saea*), idale aga $\delta > (? j >) \theta$ (vrd. ka järjekindlust JMd, Koe, VMr, Lüg, Jõh ja Vai khk-des). Võimalik on siiski, et idaline $\delta > \theta$ esindus ulatus praegusest pisut kaugemale läände, koguni ehk Jürisse. Läänelise $\delta > j$ esinduse levi-

mine läänest ida poole ja XIX s. kirjakeeles on muidugi seletatav sellega, et *j*-lised nõrga astme vormid on tugeva astme vormidele ligemad ja ka ilmekamad.

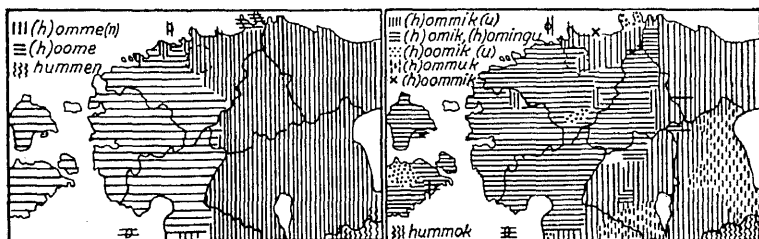

59. *homme hom(m)iku.*

A. Tr.: Müller *homfex* (21, 26), *Some* (216, 33), *gen. Somniko* (26, 32); Stahl *Some*, *hohmicf*, *hohmicful*, *turra hohme*, *homicfotecht*, *keiskhohmicfo jöhma* (Anf. 92); Göseke *hohme*, *hohmicf*, *hoomfelt*, *hoomicfult* (Man. 299); Hornung *homme*, *hoomfelt*, *homeni*, *hoomfels*, *home öhto*, *eile homifo* ~ *homiful* (Gr. 89); UTest. 1715 *home* (Matt. 6, 30), *Somistpäva* (Matt. 6, 34); Helle *home* ~ *homme* (KA, 95), *homicfo* (KA, 95).

B. P. 1739: *homifoni* (4. Moos. 9, 15), *homifo 'hommikul'* (4. Moos. 9, 21), *home* (Koht. 20, 28).

Homme on kirdeharjuline ja üldse idaeestiline joon, vastandina siis Stahl, Göseke ja Uue Testamendi läänelisele pruugile. Kas esineb piiblitõlkes lääneline *homik* või idaline (ka kirdeharjuline) *hommik*, pole tolleaegse estograafia põhjal võimalik otsustada.

60. *veike.*

A. Tr.: Mülleril, Stahlil puudub (esineb *Bisjofene*); Göseke *weide* (Man. 258); Hornung *weife* (Gr. 17); UTest.

1715 weifille ja furille (Ap. T. 26, 22); Helle weife ~ weifine (KA, 207).

B. P. 1739: weifeje (Ap. T. 27, 16), weifisteje (Ap. T. 26, 22).

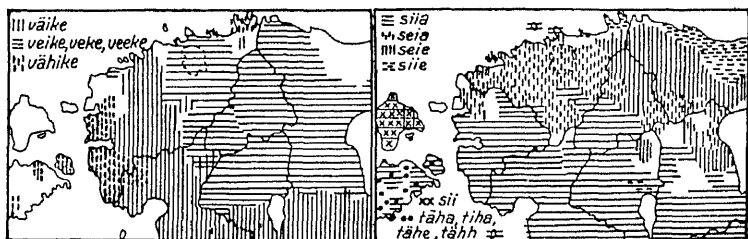
Piiblitõlge jätkab siin kirjakeele idaharjulist ja üldse idaeestilist traditsiooni.

61. ninda ~ nenda.

A. Tr.: Lelow ninda; Wanr.-Köll ninda (2, 13 jm.); Müller ninda (3, 2; 13, 12 jm.); Turu K. ninda (VKVM 22, 9 jm.); Stahl ninda (HuH, II, 12; LSp. 457); Vigäus ninda (VKVM, 90, 6); Saar. Käs. ninda (VKVM, 131, 2); Göseke ninda (Man. 158), Hornung ninda (MKKKR, 30); Plakat a. 1697 nenda (VKVM, 268, 5); Stokh. Käs. ninda (Matt. 20, 14); UTest. 1715 ninda (2. Joh. 1, 6; 1. Kor. 3, 15 jne.); Helle nenda ~ ninda (KA, 80, 145).

B. P. 1739: a) nenda (Hes. 24, 9; Neh. 8, 17; 2. Moos. 34, 1; 5. Moos. 34, 8 jne.); — b) ninda (Jood. 6, 3, 8, 16, 8, 27 jne.).

Piiblitõlge siin kõheleb traditsioonilisema (enam kirde- lise? vt. kaartid § 75) *ninda* ja kirjakeeles uudsema, lääne- lise *nenda* (< *ninda*?) vahel.

62. sieie 'siia'.

A. Tr.: Wanr.-Köll *si[e]* ~ *siie* (2, 7); Müller *siie* (9, 11; 224, 34 jm.), Stahl *tenna* / *siie* (Anf. 28), *tenna* (LSp. 447); Saar. Käs. *siie* (VKVM, 130, 1); Göseke *tenna* / *siie* (Man. 42); Hornung [*tenna* / *hieher* (Gr. 87)]; UTest. 1715 *siie* (Ap. T. 17, 6; 19, 37; Matt. 26, 36), Helle *siie* ~ *siie* (KA, 175).

B. P. 1739: *siie* (Koht. 19, 6; 1. Moos. 18, 4; Laul 74, 12; Ap. T. 19, 37 jm.).

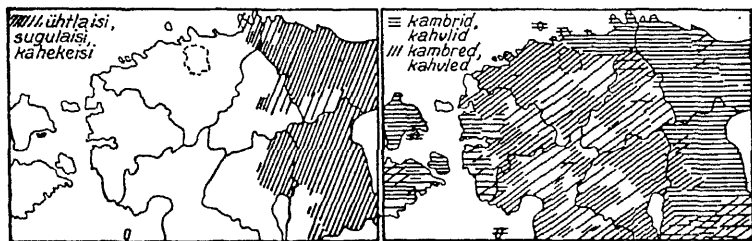
Traditsiooniline *siie* on piibli tõlkes ilmne idaline joon.

63. Adv. ühtlase ~ ühtlase.

A. Tr.: Müller *ühtlase* (140, 22) ~ *ühtleis* (97, 3); Stahl *ühtleise* (LSp. 561); Göseke *ühtle* (Man. 488); Hornung *ühtlaffe* ~ *ühtlaine* (Gr. 100); UTest. 1715 *ühtlaine* (Rooma 3, 12) ~ *ühtlaffe* (Mark. 15, 32); Helle *ühtlase* (KA, 195).

B. P. 1739: *ühtlaine* (Est. Ap. 6, 14) ~ *ühtlaine* (4. Moos. 11, 30; Rooma 3, 12).

Diftongi püsimine siin, lahtises kaasrõhulises silbis on teatavasti idapoolne, õieti virumaaline ja kirdeviljandi- ja põhjatartumaaline joon, vrd. KuuTapurla *ühtläsi*, Jür, JMd *ühtlasi*, kuid VJg, Plt *ühtlasi*, KJn *ühtläsi*, Kod *üstläsi*. Võimalik on, et selle levik ulatus 200 a. eest Jürini.

64. kambrid, kahvlid, kuid naabred, kanled.

A. Tr.: Müller *kambre* (33, 17), *Postkilt* (330, 21), *Mantle* (292, 20), *Offrit* (337, 32); Stahl *üchtrist* (Anf. 86), *offrist* (Anf. 96), *Piler / pihlrist* (Anf. 97), *plahtrist* (Anf. 97), *felrist* (Anf. 77); Göseke *meistri* (Man. 292), *oppri* (Man. 317), *tuppli puh* (Man. 319), *kambri* (Man. 252); Hornung *Tündri*, *Loovri*, *Lähtrid*, ka *Wantrid* (Gr. 59); UTest. 1715 *jüngrid* (Ap. T. 21, 4), *Naabrid* (Luuka 1, 58), *Preestride* (Ap. T. 9, 21), *Kamri* (Matt. 6, 6); Helle *naabre* (KA, 143), *fandle* (KA, 107), *röövli* (KA, 169), *preestriks* (KA, 73), kuid *naabre* (KA, 143) ja muidugi *fandle* (KA, 107), *Lapper*, gen. *tapre*, aga *taprid*, *taprikt* (KA, 18).

B. P. 1739: a) *magades-kambri* (2. Aja 22, 11), *metseestid* (Hiiovi 24, 5), g. *ingli* (Luuka 1, 18), *kahvlid* (2. Moos. 37, 16), *mandli wiji* (2. Moos. 37, 19), *apteefri* (2. Moos. 37, 29), *preestride* (1. Saam., 2, 11), *ohvri* (ib.), *jüngrid* (Ap. T. 21, 4); ka *foatwantrid* (Hag. 2, 22); — b) *naabred* (Luuka 11, 58, Joh. 9, 8) ja muidugi *fandle* peäl (Laul 71, 23).

Piiblitõlkes need võõrsõnad esinevad harilikult i-tüveliselt, mis praegustes murretes vastab idapoolsele (ja äärmisele läänepoolsele) pruugile, kuna mandri lääne- ja kesk-

murretes need sõnad on *e*-tüvelised (*kambred* jne.). Et *i*-ala praegu hõlmab ka Jõelähtmet ja HJn idaosa, siis võis see 200. eest ulatuda ka pisut kaugemale läände, nimelt Jürisse.

65. *enamiste*.

A. Tr.: Stahl feidennambaft (LSp. 538); Göseke feidennambaft (Man. 292); Helle ennamiste (KA, 89).

B. P. 1739: feige=ennamiste (Siir. 45, 37), Reigeennamiste (Ap. T. 26, 3).

Sõna *enamasti* esineb kujul *enamiste* enam idapoolseis murretes (näit. TürKirde, Kadlumäe, VMr, VJg, Iis; kujul *änamiste* JMd-s).

66. Part. pl. *poege, odre ~ ohre, kurje härge*.

A. Tr.: LCD Coriakiuæ = *Coriakiuæ =? liignimi *Korjakiwe Kosel (Johansen, LCD, 445—6); Mülleril, Stahlil ja Gösel nähtavasti puudub p. pl. *-e*; Hornung Note 'nootasid' (KKR, 94), Poege (LR, 113) jne.; Stokh. Käs. Poege, Kurje, Koere, Lähte jne.; UTest. 1715 furje waimufid (Joh. ilm. 9, 20), Oddre (Joh. ilm. 6, 6); Helle poege, ämme ~ ämmasid, jone, foere (KA, 15—18).

B. P. 1739: palju poege (1. Aja 28, 5), odre (Joh. ilm. 6, 6) ~ ohre (1. Kun. 5, 8), kurje (Joh. ilm. 2, 2), härge (Jes. 22, 13).

Lääne-eesti murretes esineb p. pl. *-e* peamiselt sõnadel *mune, nuge, ube, suge, odre* (Saaremaal ja Khn-s ka muudes sõnades), kuna Kirde-Harjus ja Lääne-Virus selle tunnuse tarvitus avardub: Jüris *kurje, muste, pulke, ohre, Jõe-s okse, turske, luome* jne., Sim-s *muste sukke, pohle, VJg-s jutte, pulme, kohte, mokke* jne.

67. III. *kuhu*.

A. Tr.: Müller fooh mina find fecfita (238, 20); Stahl fo pohle (Anf. 27); Vigäus fo pohle (VKVM, 95, 10); Gösel vist puudub; Hornung Rühho (Gr. 86); Helle Rühho (KA, 121).

B. P. 1739: Rühho (2. Moos. 34, 12, 5. Moos. 23, 21).

Ilmat. *kuhu* on praegu põhjarju-idajärva-viruline joon, kuna lääne ja edela pool sellest alast tarvitatakse ainult lativi *kus* (*kus sa lähed?*).

68. *ütlid ~ ütlesid, kasvid, lasksid*.

A. Tr.: Müller nuchtfm (127, 27), kuid kasjwifith (123, 30); Stahl pl. ütfit (LSp. 397); Göseke ütfin ~ ütfin

(Man. 345); Hornung *moffin* (Gr. 72), pl. *mötfid*, kuid ka *ütlefid*; Stokh. Käs. *fulin*, pl. *mötfid*, *laulid*, *pöggennid*, kuid ka *fuulfid* jne.; UTest. *fulin* (Joh. ilm. 4, 1), *ütlid* (Joh. 6, 28), pl. *pöflid* (Joh. ilm. 4, 5), *fulid* (Ap. T. 17, 3), *fasmid* (Mark. 4, 7), kuid *laulfid* (ib. 5, 9) jne.; Helle *üttel* ~ *ütles* (KA, 80).

B. P. 1739: a) ja *ütlid* (Jes. 47, 10), ohhavad *fasmid* *ülles* (Mark. 4, 7); — b) *ütles* (Matt. 12, 11), *andfid* (Matt. 27, 34), *ütlesfid* (Joh. 1, 22), *lauffid* (Mark. 11, 6).

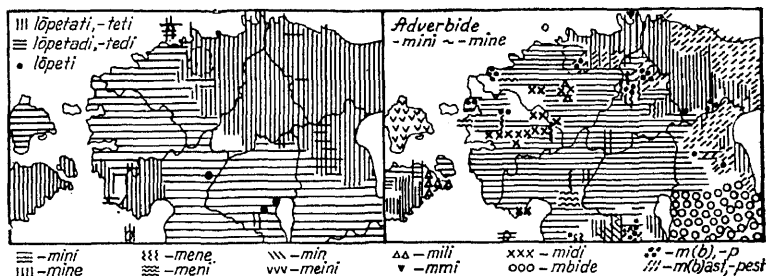
Kogu XVII s. kirjakeele tekstides kajastub uuema s-mineviku rünnak i-minevikule. Piiblitõlke keeles on idapoolne i-preteerit jäänud juba päris haruldaseks, eriti Uue Testamendi vastava esindusega võrreldes. Veel praegugi kuuldub Kesk-Harjus (Jüri, Juuru) keelendeid *ma laškin, nad ütliid*.

69. lõpetati.

A. Tr.: Müller *nymety 'nimetati'* (124, 28); Stahlil ja Gösekel (vt. Man. 41) ei näi kolmesilbilistel tüvedel pass. pret. vormi esinevat; Hornung *fuštutadi* ~ *fuštutedi* (Gr. 82); UTest. 1715: *fulutati* (Ap. T. 17, 13), *Walguštadi* (Joh. ilm. 18, 1), *förmetati* (Joh. ilm. 16, 9); Helle *malmistati* (KA, 45).

B. P. 1739: *lõppetati* (2. Moos. 39, 32), *fautati* (1. Moos. 7, 23), *nümmetati* (1. Kun. 9, 13), *fulutati* (Siir. 46, 1), *auuštati* (Ap. T. 19, 17).

Hornungiga alates võistlevaist läänelisest *lõpetadi* ja idalisest *lõpetati* tüüpidest on piiblitõlge valinud, nähtavasti Helle mõjul, viimase.

70. ennemine, paremine.

A. Tr.: Mülleril ja Stahlil näivad *-mini* adverbid puuduvat; Göseke *Ennemenne* (Man. 165), Hornung *teggaminne* (Gr. 100), *teige parreminne* (Gr. 102), UTest. 1715 *nõbbedaminne* (Vil. 2, 82), *ennaminne* (Ap. T. 26, 3); Helle *enneminne* (KA, 89), *parreminne* (KA, 155).

B. P. 1739: enneminne (Kor. 5, 8, Hes. 22, 1, Mark. 15, 11), faueminne (Ap. T. 20, 9), parreminne (Ap. T. 23, 15), julgeminne (Ap. T. 24, 11).

Piiblitõlge järgib siin olevat traditsiooni, mis vastab praegusele keskpõhja randade ja kirde-eestilisele (mitte aga kirderandade, vt. kaart!) pruugile. Kuna *-mine* on kahtlemata uuem kui *-mini*, on vaevalt tõenäoline, et selle levik oleks olnud 200 a. eest suurem.

71. *õitses, õitses.*

A. Tr.: [Stahl needit taitzät öhsel omma farja (LSp. 58)]; Hornung Wäljal ollid Karjased Ditsis (MKKKR, 9); UTest. 1715 Ring jäälsamma Wäljal ollid Karjased Ditses / ja hoidsid Öje omma Karja (Luuka 2, 8); Helle öids die Hütung des Nachts (KA, 148).

B. P. 1739: Ja jäälsammus wäljal ollid karjatsed öidses, ja hoidsid öje omma farja (Luuka 2, 8).

See sõna üldse, kõigi oma teisenditega on edela-, lõuna- ja idaeestiline, kujul *õitses, õitsis* aga virumaaline (peale randade), kirde-viljandimaaline ja loode-tartumaaline. Harju ja suurem osa Järvast seda sõna praegu ei tunne ja arvatavasti ei tundnud ka XVIII s. algul, sest kogu sõna on, vene tõlkelaenuna (vn. *ночное*), eesti keelde tulnud suhteliselt hilisemal ajal.

IV. Keskpõhjalised jooned.

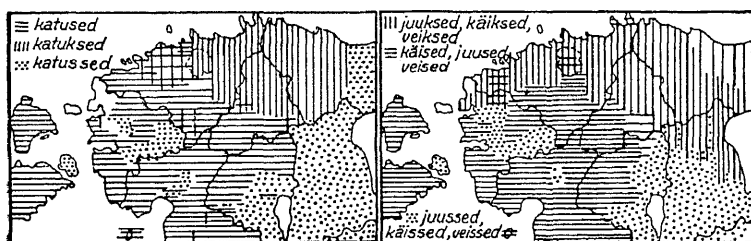
72. *katuksed, lojuksed, kuid ka loodused.*

A. Tr.: Müller Weddig (219, 26), Sohušet (17, 29), Soiuše (93, 4), kuid Šhesure Chrišure (340, 9), Š. Šannuršelle (87, 33), šen Šhanda [Šherše] Šhesse [Chryše] Chriše (60, 13); Stahl fattuša, fattušešt, fattux / fattušešt (Anf. 46), jennix, jennixest (Anf. 68), weddigest (Anf. 124), Šörmuxet (LSp. 635), fattuše (LSp. 371), nõgtšfet 'nõgesed' (LSp. 707); Turu K. šormušet (VKVM, 21, 4); Vigäus Šutluxe (VKVM, 92, 1), Göseke Warrey (Man. 264), Šennix (Man. 228), Šormux (Man. 339), šellšfet (Man. 462), Šattušeša šöšd (Man. 235), Šohmurešene (Man. 369), šinnaxet (Man. 287), šiffuxet (Man. 313); Hornung Orraffe (Gr. 16), Šörmušet (LÖ, 126); UTest. 1715 Šattuše (Luuka 7, 6), Šattušešle (Ap. T. 10, 9); Helle šudrušet (KA, 121), jänneše (KA, 293), lojušet (KA 133), warreše-puud (KA, 205) jne.

B. P. 1739: a) harilikult *-ks-*: fattuše (Luuka 7, 6; Ap. T. 10, 9); Koht. 16, 27 jne.), šormušet (Hiibi 41, 7), šöriwafšet

(Siir. 48, 1; Koht. 15, 5), wöttis törwaffid (Koht. 15, 4), puddo=lojußfed (1. Moos. 29, 3, 30, 31), unuufes (3. Moos. 15, 3); — b) harva lodußfed (1. Moos. 30, 29, 37, 2).

Nagu vanema kirjakeele esindusest ilmneb, on *ks*-noomenid vanemal, *ks*-lisel kujul esinenud XVIII s-l märksa suuremal alal kui praegu, nähtavasti üle kogu Harju- (võib-olla ilma Ristita) ja Järvamaa, kuigi oli juba selle sajandi alguks alanud lääne poolt (kus vist igalpool oli juba *ks*>*ss*) selles tüübis analoogilise *s*-esinduse (*katused*) tung ida poole. Jüri khk. oli aga muidugi tolgi ajal, nagu praegu, *ks*-line, ja selle murde mõjul tarvitaski seda esindust suuremal määral kui varemud autorid A. Th. Helle omas grammatikas ja ka piiblitõlkes.

73. juuksed, käiksed, veiksed.

A. Tr.: Müller iurje (195, 8), Surje (129, 26); Stahl juhreft (Anf. 68), weireft (Anf. 124), Suhrepauit (LSp. 635), juhret (HuH IV, 149); Göseke meige potat (Man. 184), juhret (Man. 273), Hornung Käig (Gr. 22), Weig (Gr. 23); UTest. 1715 Juufjed (Joh. ilm. 2, 14), Muurm=weiffjed (Matt. 22, 4); Helle juufjed (KA, 102), weiffe (KA, 18), fäiffid (KA, 103).

B. P. 1739: juufjed (Joh. ilm. 1, 14), fäiffitta=luete (2. Moos. 28, 4), p. pl. weiffid (Hiiohi 42, 12; 4. Moos. 11, 22).

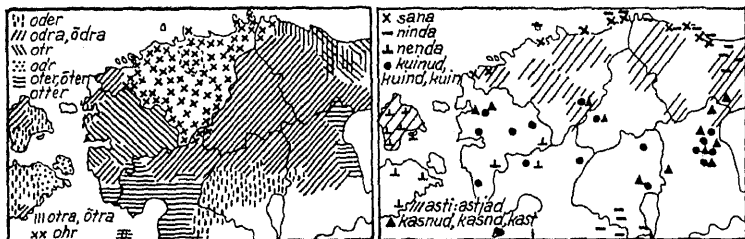
XVII ja XVIII s-l praegusest veelgi laialdasemal alal esinev *ks* neis sõnades vastab ka kirjakeele eelnevale traditsioonile.

74. ohr, kehrah.

A. Tr.: Müller Rudij eht Oddra faas (89, 21), Stahl odder, oddraft (Anf. 63), fedrama (Anf. 115), Göseke odder (Man. 209), feddrama (Man. 189), Polwe fedder (Man. 473), Hornung Ohher, gen. Ohra ~ Odder (Gr. 58), UTest. 1715 oddrajid (Joh. 6, 9), fedra (Matt. 6, 28); Helle ohrah ~ odrad, fehrah ~ fedran (KA, 80).

B. P. 1739: a) wiis õhraft leiba (Joh. 6, 9; 6, 13), wiisfab... õhre (Ruti 3, 2), ei... fehra (Matt. 6, 28); — b) odre (Ruti 3, 15).

Selle juba Hornungil esineva puhtharjulise joone on Jüri murde mõjul Helle toonud kirjakeelde piiblitõlke kaudu võrdlemisi üürikeseks ajaks (veel a. 1810 P. H. Frey'l, Jesusse Krist. sünd. asjad, lk. 282: õhraft leiba).

75. sana.

A. Tr.: Wanr.-Kõhl šana (6, 1); Müller Šana (89, 33 jm.); Stahl Šanna (Anf. 131 jm.); Vigäus šana (VKVM, 81, 20); Göseke Šanna (Man. 475); Hornung Šanna (Gr. 45); UTest. 1715 Šanna (Luuka 6, 39 jm.); Helle šanna (KA 173), šannumed (KA, 173).

B. P. 1739: šanna (4. Moos. 11, 23; Matt. 24, 32), šannab (2. Aja 34, 30), šannumed (Juud. 1, 7).

Vanemas kirjakeeles kaua (veel Jannsenil a. 1860 „Seitsmes Sannumetoja“, kõnelemata hilisemastki piiblikeelest) ja visalt püsiv *a* selles sõnas tõendab vanema häälduskuju *sana* (mis nüüd piirdub ainult väheste külade vanema põlve murdega põhjarandadel) levikut veel XVIII-s-l põhjaeestis võrdlemisi laial maa-alal.

76. peäsma, heäl, seäsk, leäge.

A. Tr.: Müller errapästada (142, 4), Pääschflade 'pääsklate, pääsukeste' (282, 3), gen. Šare ... šisse (49, 19), Šæl (126, 10); Stahl peštän (LSp. 45), peštänne, peštänene (Anf. 111), Šehl (Anf. 118); Göseke peštma (Man. 337), šejš (Man., 300), peštänne ~ peštänene (Man., 371); Hornung Šäästa 'päästke' (LÖ, 11); UTest. 1715 Šäše (Matt. 23, 24); Helle peäsma, peštma (KA, 156), heäl (KA, 92), šejš (KA, 174), leäge (KA, 129), kuid fäänma, färid (KA, 104), äär (KA, 83), päšofe (KA, 152), wänama (KA, 200).

B. P. 1739: peästa (Juud. 6, 3), peästma (Koht. 13, 5), ärrapeäsnuud (2. Saam. 1, 3), p. pl. jeästa (Matt. 23, 24), heäl 'hää, vox' (Hiiohi 38, 49; Juud. 7, 29; Ap. T. 10, 13 jm.); leägefs (4. Moos. 11, 20).

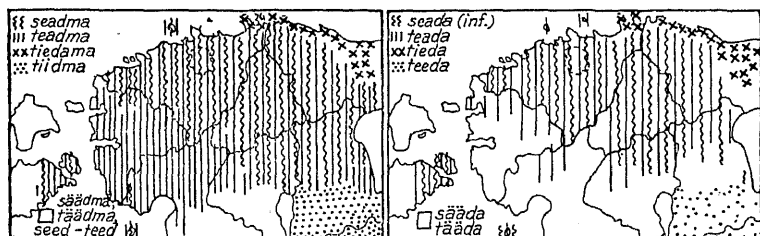
Traditsiooni murdev eä on harju-järva-läänevuruline joon ja ilmselt seletatav Helle mõjuga (Jüris praegu ea, kuid Juurus veel kohati eä, iä).

77. seädma, teädma.

A. Tr.: Wanr.-Köll [h]se teetut (9, 8), [h]na teed ~ teedeth (8, 23); Müller [æ]dmtut (92, 23) ~ [æ]dmtuth (205, 10) ~ [æ]dmtut (1, 11), tædmta (144, 5) ~ tædmta (144, 33), teedame (1, 16) ~ tædame (117, 22); Stahl [æ]htma (Anf. 96), [æ]htmtut (LSp. 241), [æ]htmta (Anf. 131), [æ]htda (HuH III, 17), [f]nna [æ]ht (LSp. 306); Vigäus [æ]htmta (VKVM, 91, 37); Göseke [æ]htma, [æ]htmta (Man. 395), [æ]htmta (Man. 473); Hornung [æ]dms, [æ]dmta (Gr. 8), [æ]dmtud (LÖ, 130), [æ]dme (LÖ, 78), [æ]dmta (LÖ, 3), [f]ai tæda (VKVM, 223, 9); UTest. tædmta, tæd, inf. tæda (1. Kor. 2, 2, 2, 10-11), teab (Matt. 6, 8); Helle [æ]dmta (KA, 174), teädmta (KA, 186), tean ~ tään (KA, 80).

B. P. 1739: [æ]dmtud (Juud. 5, 18), [æ]tutud (4. Moos. 9, 7; Hiiohi 26, 10), [æ]dmtuse (2. Aja 34, 30), teäda (2. Saam. 1, 6; Neh. 8, 12) ~ teäta (1. Moos. 26, 32), tead (2. Saam. 1, 5).

Põhjaeesti läänes (aladel kus ää püsivad) esinevad praegu vahekorrad säädma, säädus, inf. säädä (2. silbivälde!): sään (< säädän), säen, säään, sään, teadma, tiadma (anal. diftongiga, vrd. tean, tian < tään < täädän), täädä, teada (2. silbivälde) tiada (3. silbivälde; analoogilise diftongiga): tean, tian (< | tään < täädän), keskpõhjaeestis aga, ää diftongistumise alal, seadma, siadma, seadus, seada, sean, teadma, tiadma, teada (2. ja 3. silbivälde), tean. Eelmisest traditsioonist lahkuminevalt põhjebki siin piiblikeel, Helle mõjul, viimaste murrete esindusel (Juu kaguosades praegugi siädma, siädä, siäb, tiadmä, tiädä, tiäb).

78. pääv, päävad, päivi.

A. Tr.: Lelow hēpemyne; Wanr.-Köll pehme faes (6, 16), pehmel (1, 4); Müller tenapeim (196, 28), Peim (13, 24), gen. peima (13, 25), ppl. Peime (245, 2); Stahl Behm, pehmas (Anf. 120), pehmal (HuH, II, 39), part. peima (HuH, I, 2); Turu K. päifuän, päifväll (VKVM, 25, 4, 9); Vigäus Päif (VKVM, 80, 35), Iggapäifvaje (ib. 87, 5); Göseke pehm (Man., 81, 407), pehmal (Man., 407), part. pehma (Man., 407); Hornung Pääw, gen. Päwa (LMNP, 10); UTest. 1715 tännapääv (Ap. T. 22, 3), Päval (Ap. T. 10, 9), Päivil (Joh. ilm. 11, 6); Helle pääm, päma, päivi (KA, 20).

B. P. 1739: pääv (Hes. 24, 2; Neh. 13, 22), gen. päma (Hes. 24, 2), pääm pävält (1. Moos. 26, 13), mitto päma (Juud. 4, 13), kolmil päivil (Esra 10, 8), päivil (1. Moos. 26, 15), iggapä (Laul 44, 23).

Vahekord *pääv:pääva:päivi* esineb praegu veel ainult HMD, loode-Kei, Jõe, Kuu (ilma neemedeta), (osalt) Kad, Rak ja lääne-Iis aladel, kuid XVIII s. algul selle levik oli kahtlemata laialdasem, läänemaaline, harjuline, järvaline ja lääne-virumaaline, kus aladel praegu esineb vahekord *pää:pääva:päivi* (sõna lõppu sattunud *v* kadu on hilisem).

79. asti:astjad.

A. Tr.: Stahl asti / astjast (Anf. 55); Göseke Asti / ast, Astiat (Man. 184, 204, 210); Hornung Asti (LMTLP, 36); Helle asti, gen. astja (KA, 87).

B. P. 1739: je asti voeti jälle ülles taema (Ap. T. 10, 16), ühje astja (ib. 10, 11).

Kujul *asti:astjad* esineb see sõna Põhja-Harjumaal ja kohati Virumaal, kuna mujal seda tarvitatakse kujudel *astjas:astjad*, *astas:astad*, *asten:astnad* jne.

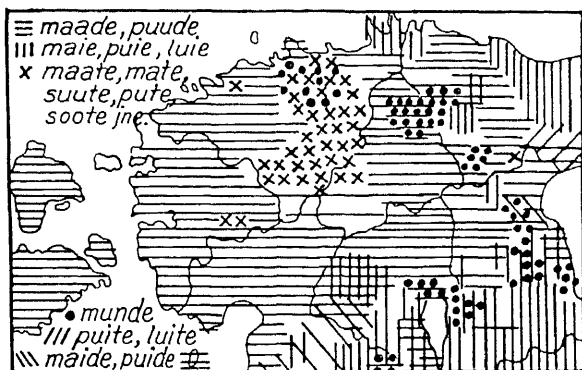
80. Pl. suute, kuid puude; muunde, kuid ka muude.

A. Tr.: Müller Suide (241, 16), Suihst (76, 4), Suide (240, 4), Suist (277, 18); Turu Käs. Suist (VKVM, 21, 17); Hornung Sude ~ Sute (Gr. 55), muise (KKR, 37); UTest. 1715 mude (Rooma 1, 13); Helle jote, 'soode, soodest' (KA, 17), kuid pudel (KA, 402), munde ~ muunde ~ muinde (KA, 19, 80).

B. P. 1739: a) pudel (Joh. ilm. 7, 3), mude pagganatte feas (Rooma 1, 13); — b) mis nende futeft välja tulli (Joh. ilm. 9, 18); — c) muunde asjade järrele (Mark. 4, 19).

Piiblitõlke eelne traditsioon on siin ebamäärane (osalt väheste näidete tõttu) ja kõikuv. Igatahes *soote*

'soode' on kirjakeeles uus, Helle poolt toodud Ida-Harju murretest. Ka uudisvorm *muunde* (vrd. *nende*!) põlvneb samalt murdealalt, kuigi seda esineb ka ida pool ja lõunaski.

81. Harjumaalisi (-idaeestilisi) sõnu: *kangur*, *kehik*, *lood*.

Piiblitõlkes esineb paar varemaaegses (kuni Helle KA) kirjakeeles nähtavasti tundmatut sõna, mis on teosesse toodud nähtavasti A. Th. Helle poolt: 1) *kangur* 'kivihunnik, kivikungas': Lemma jured aiavad ennast ristati ja poigite kivi-kangro jisse (Hiiohi 8, 17), vrd. Hellel kangur 'ein Steinhafen auf einem Acker' (KA, 107); 2) *kehik* '½ vakka' (mahutusmõõt), 'puukoorest ½ vakane nõu': Kähhesuggune lööd, kähhesuggune waf eht kehhi, need on fa mollemad Jehowa melest hirmsad (Saal. Öpet. 20, 10), vrd. Hellel kehhi 'ein halb Looff' (KA, 111); sõnade levikut vt. kaardil § 56! 3) *lood* gen. *loo* 'kuiv paepõhjane legendik', puudub XVII s. kirjakeeles (Müller, Stahl, Göseke, Hornung) ja alles Helle registreerib esmakordselt *lood* 'die grosse Fläche, hart Land' (KA, 133), nähtavasti Jüri (ja Jõe) murdest, kus maa-alal loopealsed on harilikud ja see sõna tarvitusel. Helle on seda tarvitanud ka piiblitõlkes: ... Parami loost jabif, mis wasto fürbe on (1. Moos. 14, 6), Jordani lobus lastis Runingas neid walfata jitte Ma jisse... (2. Aja, 4, 17; 1. Kun. 7, 46).

82. *tagaja* 'tagasi'.

Piiblitõlge tarvitab, nähtavasti ühelainsal korral, sõna *tagaja* (< **takahen*): nimmad on taggaja läinud (Jer. 38, 22). Varemalt esineb see kirjakeeles Helle sõnaraamatus: taggaja rüclings. adv. (KA, 184). Seda *ja*-lõpulist illatiivi esineb praegu Harjumaal nähtavasti veel ainult

loodeservadel: HMD Leetse tagaja 'tagasi', RisVilivalla ei lase teist edaja ('edasi') minna, aeg lähleb ubasesti edaja, akkavad tagaja tulema. Häälikumuutuse $h > j$ puhul vrd. salaja, varajane, parajasti. Tõenäoliselt esinesid edaja, tagaja 200 a. eest ka Jüris.

V. Ebamäärasema päritoluga joned.

83. *kuinud* 'kuivanud', *kasnud* 'kasvanud'.

A. Tr.: Müller *kaßwanuth* (137, 13); Stahl *kuivanut* (Anz. 123); UTest. 1715 *ärrafuivanud* (Mark. 3, 1); Helle *kuivama*, *ärrafuivanud* (KA, 122), *kasnud* *gewachsen*, *für faßvanud* (KA, 109), *faßnud* (KA, 163).

B. P. 1739: *kuinud* (Joos. 9, 5; Hiiobi 13, 25; Laul 22, 16; Hes. 21, 3; Mark. 3, 1 jm.), *faßnud* (1. Aja 19, 5; Hiiobi 40, 17; Laul 37, 35 jm.).

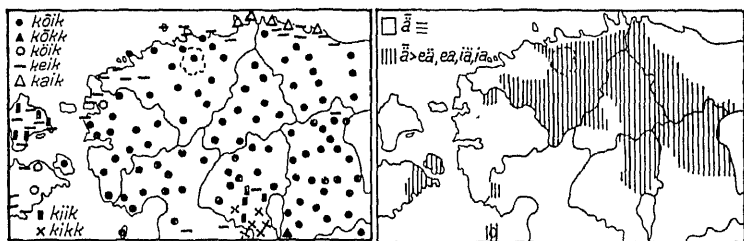
Nende kirjakeele traditsioonis uudsete ja üürikese eaga *v*-kaoliste keelendite praegust levikut vt. kaardil § 75.

84. *keik*.

A. Tr.: Lelow *keide mefeue*; Wanr.-Köll *keif* (1, 23) ~ *feif* (6, 3) ~ *feh* (8, 5); Müller *keif*⁵ (5, 2 jm.), gen. *keide* (5, 6), *keidille* (85, 13); Stahl *keif*, *keidel* (LSp. 317, 1, Anf. 36); Göseke *keif*, gen. *keide* (Man. 104); Hornung *keif* (LÖ, 11); UTest. 1715 *keif* (1. Kor. 2, 10 jm.); Helle *keif* ~ *föif* (KA, 80), *keif*, gen. *keige* (KA, 111).

B. P. 1739: *keif* (Laul 44, 15; 2. Aja 35, 4; 1. Moos. 6, 22 jne.), *keige* (4. Moos. 11, 32; 1. Aja 20, 3 jne.).

Praegu esineb hääldus *keik* Harjus ainult kohati randadel (Ris; osalt HMD; Nai; Jõe neemedel; KuuSalmistu), kuid vanema kirjakeele pidevat *keik*-traditsiooni silmas pidades näib selle ala ulatuvat XVII ja XVIII s-i tunduvalt sügavamale lõunasse.

⁵ Mülleril võis *keif* loetav olla ka *kõik*, vrd. *Enge* (335, 11), *Eitebus* (10, 2).

85. *kes* : *kelle* ~ *ken(n)e*.

A. Tr.: Lelow pron. rel. *fen*; Wanr.-Köll pron. rel. *fe* (8, 8); Müller pron. rel. *ſe* (14, 28 jm.), gen. *fene* (151, 30), ad. *ſennel* (100, 21) jm.; Stahl pron. rel. *fe* (HuH I, 4, 15 jm.), *ſeft / feš on fe ſuhremb / fe ſaunval iſtup / ečſt / fe fehl orjaš?* (HuH, III, Dd); Vigäus pron. rel. *ſe* (VKVM, 70, 7 jm.) ~ *ſeš* (ib. 70, 16); Göseke *ſeš / wer? fe / der* (Man. 33), *ſenneſt, ſennel jne.* (Man. 35); Hornung nom. *feš* ~ *fe*, gen. *fenne* ~ *felle* (Gr. 64), *ſeft feš on ſuremb? ſe ſaunval iſtub / moi fe tenib?* (MKKR, 192); UTest. 1715 pron. rel. *fe* (1. Kor. 2, 2, 6 jm.), *fenne* (1. Kor. 3, 5), *fellege* (1. Kor. 3, 14); Helle *ſeš*, gen. *felle* ~ *fenne* (KA, 25).

B. P. 1739: *feš* (1. Mak. 11, 21; Mark. 1, 36, 7, 18 jne.), *felle* (1. Saam. 6, 7, Mark. 12, 23), *fellele* (Jes. 33, 1) ~ *fenne* (3. Moos. 13, 31; Joh. 1, 48), *fennel* (Hiiohi 3, 15; Jes. 51, 1), *fennele* (1. Moos. 39, 2), *fenneſt* (1. Kun. 11, 2).

Vahekord *kes:kene* (*kenne*) on praegu tuntud veel ainult Hiio, Lääne-Saaremaal, LNg-s, Ris-l ja Kei-s (Kuu neemedel, Hlj rannal, VNg-s, Vai-s *ken:kene, kenne*, Lüg-s, Jöh-s *ke, kie:kene*). XVI ja XVII s-l on aga põhjaeestis veel laialdaselt valitsenud suhe pron. interr. *kes* (: *kelle?*), kuid pron. rel. *ken* (: *kene, kenne*). Ka XVIII s-l on *ken(n)e* olnud Harjus (vähemalt põhjaosas, seega siis ka Jüris) õige laialdase levikuga.

86. *es*.

A. Tr.: Müller *iš piddi včhtefit* (3, 14), *iš tabbaš* (35, 1), *iš mitte oša* (49, 30) jne.; Stahl *puudub es*; Vigäus *ſe eš peap hš ſgſameš meid piddama* (VKVM, 72, 12), *ſe eš peap...* (ib. 73, 7); Göseke *mind iš olli šodda mitte, minna iš olliſin* (Man. 56); Hornung *eš tvotta mitte* (MKKR, 29, 30, 44, 74); UTest. *eš piddand* (Joh. ilm. 9, 5); Helle „Das *eš* mit dem praesenti addito supino hat notionem Plusquamperfecti welches am meisten in Ober-Pahlen und in der Wyck gebräuchlich ist, als: *minna eš olle näinud, ich hatte nicht gesehen; bleibt das supinum weg, so hat eš notionem imperfecti, als: jtiš eš olle šedda tviši, dazumal war es nicht so*“ (KA, 36).

B. P. 1739: *eš olle uštnud* (Mark. 16, 14), *eš olle täinud* (Jes. 41, 3), *eš olle ... tuštnud* (Joh. 6, 17), *eš olle fündinud* (Ap. T. 14, 8).

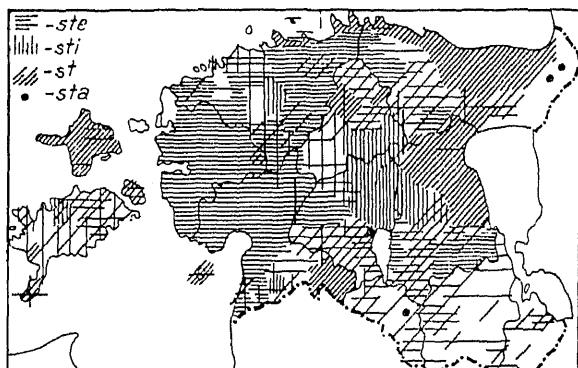
Praegustes murretes esineb eitusverbi preteritivorm *es, is* veel ainult Saaremaal, Muhus, Kihnus, Hää-l, Saa-s, Kod-s ja lõunaeestis, kuid XVII s-l ja XVIII s. esimesel poolmikul on seda küllap vist tarvitatud ka mujal põhjaeestis (vähemalt Põltsamaal).

87. rutuste, kindlaste, igaveste ~ igavest.

A. Tr.: Wanr.-Köll kyndlest (4, 5), örnast (10, 9), Dyfkest (10, 15), kuid hee [f] th (4, 3); Liivim. Talur. Öig. uhest ~ uheste (VKVM, 3); Mülleril üldisemalt toesti (88, 26), parrembasti (88, 22), hästi (88, 3), aumvasti (93, 9), selggesti (107, 26) jne., harvem ka kauniste (107, 26), pigtemaste (107, 33), iuldeste (339, 17) jne.; Stahl jagfedaste (LSp. 34), megfiwaste (LSp. 85) jne., kuid ka noppedast, jerggest (Anf. 28), kindlast jne. (Anf. 29); Turu Käs. huiwasti (VKVM, 17, 6), armasti (ib. 21, 25); Vigäus õigeste, triviste, bjinaste (VKVM, 96), kuid ka wbinast (ib. 80) ja hesti (ib. 84, 85); Göseke aidiaste, õigfeste, uffinaste, hulluste jne. (Man., 138, 202, 249, 306 jne.), kuid hehsti (Man. 279); Hornung uffinaste, nobbedaste (Gr. 96), fibbedaste (LÖ, 7); UTest. 1715 awfaste (Vil. 2, 29), töefte (ib. 3, 8), kuid ka iggawest (Joh. 1, 2); Helle ennamiste, ruttuste, iggaweste, fermeste, kindlaste jne. (KA, 89, 98, 112, 113, 171 jne.), kuid ka wißfist (KA, 210).

B. P. 1739: a) ruttuste (Jos. 10, 6), iggaweste (1. Aja 28, 4), truieste (2. Kun. 22, 7), kindlaste (2. Kun. 23, 3; Kol. 4, 2), kummuliste mahha (1. Kun. 18, 42), targaaste (2. Moos. 39, 3), jõlledaste (1. Aja 21, 8); — b) iggawest (1. Aja 28, 8), wißfist (2. Moos. 23, 4), töest (Jes. 40, 7); — c) hästi (2. Kun. 23, 15).

Adverbide *-ste* tunnuse levinemine kirjakeeles ja selle eelistamine Hellel ja piiblitõlkes on seletatav selle tunnuse laialdase levikuga eestis nähtavasti ka XVIII s. algupoolel. Nagu *-sti*, *-ste* ja *-st* praegune levikupilt näikse osutatavat, on alguses üle kogu Eesti kõrvuti esinenud adverbidel elat. *-st*, elat. + sg. instr. *-ste* (< *-stan*) ja elat. + pl. instr. *-sti* (< *-stin*). Mitmetel murdealadel on aga üks nendest muud vormid välja tõrjunud.

88. reig, süstma.

Piibli 1739. a. tõlkes esineb sõnu, mis praeguste murrete järgi otsustades oleksid puht saartemurdelised: 1) *reig* 'haav', *havad* ja *muhhud*, ja mäddafed reiad (Jes. 1, 6). Sõna esineb praegu veel ainult kohati Hiius (Käi *reiad* 'punetavad, paranematud hammustushaavad kala kehas') ja Saaremaal (Jäm *reig* 'kärn'), viimases, laialdasemalt aga liitsõnas *söötrei(g)* 'veiseröögatis' (kõnelemata lõuna-eestist, kus esineb *raig*, gen. *raia* ja *lubiraig*). Kuid 200—300 a. eest oli muistne sõna ka eP mandril veel kaunis üldiselt tuntud, nagu osutab selle harilikkus kirjakeeles: ... fenne reijade lebbi teije ollete terver jahnut (Stahl, HuH, III, K), temma Reiaide läbbi olleme meie terver tehtud (Hornung, LÖ, 51). — 2) *süstma*, siis külmab ta foriandri-semet, ja süstab kõõmrit mahha (Jes. 28, 25), ... läts ni faugele, kui fivviga võib süsta (Luuka 22, 41). Seegi verb⁶ on praegu tuntud vist ainult veel Kihnus (*tämä süstis mjõnd, mä süstsi tedä, siis akkasimõ taotama* 'ta viskas mind, ma viskasin teda, siis hakkasime pilduma, loopima', *süstä sie lõnga suast maha!*). Kuid läänemandriline tuletis sellest tüvest *süstik* 'surnuk' tõendab selle muistse sõna omaaegset laialdasemat levikut, samuti ka selle sõna tavalisus vanemas kirjakeeles: ... needt Battut sen keide süstveemba Merre sihe süstnuuth (Müller, 71), Loudat tema tedda meeha perrast / eht süstap teddatit temma pehle koromalusse perrast (Stahl, HuH, IV, 297), ... ni faugele / kui fivviga võib süsta (Hornung, MKKR, 196), läts ni faugele / kui fivviga võib süsta (UTest. 1715, Luuka 22, 41), Ei voi rojast met enne ärrasüsta, kui puhvast jälle fätte jaab (Helle, KA, 331). Tõenäoline on, et nende sõnade levikuala XVII ja XVIII s-l hõlmas ka põhjaeesti mandri mõningaid osasid.

1739. a. piiblitõlke keele ülalesitatud eritlusest on nüüd selgunud järgmist:

1. eesti kirjakeele traditsiooniga XVI ja XVII s-l ja XVIII s. algusel võrreldes märgib see tõlge meie kirjakeele ajaloos õige tunduvat muutumist, mis avaldub vähemalt järgnevail kordadel uute keelendite tarvituselevõtus: komparatiivi tunnus *-m* (pro *-mb*, vt. § 19), *eä*, pro *ää* (*hea*, *pea peäl*, *seäl*, ka *peasma*, *heäl*, *seäsk*, *leäge*, *seädma*, *teüda*, vt. §§ 10, 11, 12, 76, 77), *õe* pro *õõ* (sõnades *mõek*, *mõetma*, *võeras põesas*, vt. § 13), *näha*, *tehes* kõrvale ka

⁶ Sõna *sööstma* 'hüppama, kargama', ka 'viskama', esineb peale Khn ka Saaremaal, Hiius, Muhus.

nähja, tehjes (vt. § 1), sõnaalgulise *h*- ärajätt paljudel kordadel (*alv ais, ulgub iies, ellad uuled, õiskab eledaste*, vt. § 3), *ohr, kehrab* (§ 74), tugevaastmeline inessiiv *kimpus, aeges, tõldas, kohtas, riidus, käskus* (vt. § 42), *a*-pluural *põllal, kivast, tähtäks, trepast* (§ 46), pl. *ende ~ en(n)este* (pro *enese* § 50), konstruktsioon *nägin olevad, kuulsin rääkivad* (pro *nägin olevat*, vt. § 55), ühesilbilistel tüvedel pluural tüüpi *suutest 'suudest' ja muunde* (seniste *suudest* ja *muude* kõrval, vt. § 80), *v*-kaolised keelendid nagu *sui, tui, kuinud, kasnud* (vt. §§ 6, 83), üksikud häälikulised uudisteisendid nagu *jooseb* (pro *jookseb*, § 2), *põrand* (*põrmand* kõrval, § 5), *senna* (*sinna* kõrval, § 25), *rehealune* (pro *rei[e]alune*, § 30), *aeges* (§ 31), *homme* (pro *hooime*, § 59), *enamiste* (pro *enambast*, § 65) ja *tagaja 'tagasi'* (§ 82). Tõlke keel on muidugi edenenuid ka lausestuselt (mille jälgimine pole käesoleva kirjutuse ülesandeks) ja tõlge on kirjakeelde toonud rahvakeelest ka sõnu, mis eelnevale traditsioonile olid tundmatud, näit. *udris* (§ 56), *kehik, kivikangur, lood* (§ 81) (neile lisatagu veel *kalits, karratama, jõe koole, pitseri naast, neem, koja piitjalg, puhemold, vilja puhetama, puhte aeg, saba rüüsi ajama, teadmamees, tiugub, urmane nahk, tuule vahk, viltsima, virtsik, võigud hobused, õrk leib, öördama, ülap* jne.).

2. Need muutused ja rahvakeele arvestused on toonud tõlke keelde kõikumist ühelt poolt vanema traditsiooni ja uudiskeelendite, teiselt poolt aga erimurdeliste keelendite vahel, mis avaldub sääraustes järjekindlusetustes nagu *teha ~ tehja* (§ 1), *jooseb ~ jooksid* (§ 2) *haistis aiso* (§ 3), *käed ~ kääd, mäe ~ nääd* (§ 16), *näod ~ näüd, maod ~ jaust* (§ 17), *-nud ~ -nd, kinni ~ kindi* (§ 22), *sinna ~ senna, param ~ parem* (§ 32), *ise ~ isi* (§ 34), *teie ~ teite* (§ 49), *ende ~ en(n)este ~ ennaste* (§ 50), *teevad ~ tegevad, tapavad ~ seisvad* (§ 51), *lasta ~ laska* (§ 53), *austatakse ~ austakse, alendatud ~ ülendakse* (§ 54), *tõved ~ tõbes* (§ 57), *saja ~ saa* (§ 58), *nenda ~ ninda* (§ 61), *ühtlase ~ ühtlaise* (§ 63), *ütlesid ~ ütlid* (§ 68), *oder ~ ohr* (§ 74), *puude ~ suutest, muude ~ muunde* (§ 80), *sous ~ sugus, aujärjel ~ aujäre* (vt. 1. Kun. 10, 18⁻¹⁹), *jea 'jää' ~ jäetand* (vt. Saal. Tark. 16, 29, Hiiohi 37, 10, 38, 14) jne.

3. Praeguste eesti murrete valguses ja XVIII ja XIX s-l toimunud keelelisi muutusi ning keelenähtuste maa-alalisi liikumisi silmas pidades võime öelda, et esimese

tõlke keel kannab enam läänelist ilmet (vt. peat. „Läänelised jooned“), vähemal määral sisaldades aga ka idapoolseid sugemeid (vt. peat. „Idapoolsed jooned“). Väga paljud keelendid tõlkes on omased põhjaeesti mandri keskmurretele laiemas ulatuses, mõningad aga ka kitsamalt Harjumaal või ka selle naabrusalade murretele (vt. peatükke „Side põhjaeesti mandrimurretega üldse“ ja „Keskpõhjälised jooned“). Vähesed jooned viitavad ka kaugematele, ms. saarte murretele: *kindi* (§ 22), millele lisatagu veel *teilepoole* (nemmad [aid teile pole järve, Mark. 5, 1, läftä ärra teile pole, Mark. 8, 13, Matt. 16, 5, 1. Saam. 26, 13, vrd. (A. R a u n a teatel) Põikahtla *teilebol akend*, Põikõrkvere *Kuke talu oo Jurnast teipool tänavad*, vrd. ka Helle teile pool, teile pole (KA, 187) ja p. pl. *lambo* (Jes. 22, 13, Mark. 14, 27, Joh. 2, 14), vrd. Tõs, Aud, Hää *rikku, kangu 'kangaid', kindu* ja Helle *lambo ~ lambaid*, KA, 18.

4. See läänemurdelise ilme valdatus, kuid ka teatavate idaliste joonte olemasolu tõlkes on seletatav sellega, et piibli tõlkijaks või vähemalt peamiseks tõlkijaks on olnud A. T h o r H e l l e, kes sündinud Tallinnas ja kirikuõpetaja ametis oli a-st 1713 peale Jüri kihelkonnas, mille murre on põhjaeesti lääne- ja idamurde vahealal ja kannab praegu ja kandis nähtavasti ka XVIII s. alguses enam läänepoolset ilmet. Rida tõlke keele erijoontest ongi eriomased kas ainult Harju murrakuile või koguni kitsamalt Jürile⁷ ja selle ligemale ümbrusele praegu või tol ajal: *ohr, kehreb, suute, muunde, lood, tagaja*, vist ka *ken(n)e, kuinud, kasnud*. Mõne läänelise, nüüd Jüris puuduva joone (*valk, kindi, ende, ennaste, nenda, meite, lambo, teilepoole*) tarvitamist on kesteab toetanud kaastõlkijad ja korrektorid⁸ H e i n r. G u t s l e f f (1710. a-st peale Kullamaa õpetaja), E b e r h. G u t s l e f f j u n. (1738. a-st Saaremaal kirikuõpetajaks) ja J. F r. G e r n e t (oli pastori Vigalas). Mõned idapoolsed, praegu Jüri murdele tundmatud jooned (*ühtlaise, kambrid, kahvlid, saa, raad, saud, sõa, saab, savad, tõves*) on aga seletatavad nähtuste leviku vahepealse nihkumisega või mõne idapoolsema kirjamehe (H o r n u n g i) eeskujuga. Kõik piiblitõlke keele erijooned esinevad registreeritult A. Th. Helle grammatikas ja sõnaraamatus, ja on ka mõistetav, et see vast-

⁷ Esitatud skemaatilistel keelekaartidel on Jüri kihelkonna piirjooned märgitud täppjoonega.

⁸ Nende kohta vt. ligemalt R. Põldmäe, „Lisandusi eesti-keelse piibli väljaandmisloole“, E. Kirj. 1939. lkd. 448—455.

selt ilmunud (1732) teos oli tõlke keele kujundamisel ja viimistlemisel kõige autoriteetsemaks juhiks.

5. Piibli esimese tõlke keelel on oluline osa põhjaeesti murretes toimunud muutuste kronoloogia määramisel ja Harjumaa murde mineviku tundmisel.

Andrus Saareste.

Langue biblique et langue populaire.

On analyse dans l'article les changements apparaissant dans la langue de la première traduction estonienne de la Bible comparés avec la tradition ancienne de la langue littéraire estonienne depuis 1535, et on montre que la langue de la traduction manifeste une divergence relativement grande d'avec la tradition et un rapprochement vers la langue populaire contemporaine (p. 177, I). Dans les changements apparaît un certain nombre d'hésitations entre les faits des divers parlers estoniens du Nord (p. 191, II). En observant ces traits dialectaux à la lumière des parlers estoniens actuels il est clair que la langue de la traduction est essentiellement de l'Ouest, toutefois avec quelques traits de l'Est et d'autres encore (p. 207, III). Cela s'explique du fait que le principal traducteur, A. Thor Helle, était pasteur dans la paroisse de Jüri, qui est située à la limite des parlers occidentaux et orientaux, appartenant maintenant, et plus encore dans le passé, davantage à la zone des parlers occidentaux. Quelques traits particuliers de la traduction n'apparaissent maintenant qu'à Jüri et ses environs les plus proches (p. 214, IV). Plusieurs traits du dialecte occidental plus éloigné qui sont actuellement inconnus à Jüri et sans doute aussi au XVIIIe siècle, apparaissent visiblement sous l'influence d'un aide du traducteur ou d'un correcteur, pasteurs dans une partie plus éloignée de l'Estonie occidentale. La langue de cette traduction présente une base importante pour l'éclaircissement du développement des parlers estoniens, en particulier ceux de Harjumaa.

Kas praegu on õige aeg uue piibli-tõlke avaldamiseks?

Uuest piiblitõlkest on juba ilmunud Uue Testamendi proovitrükk ja Vana Testament on kuuldavasti praegu trükis, kuna terve piibli ilmumine tahetavat lõpule viia käesoleva aasta jooksul. Lubatagu sel puhul avaldada mõningaid kõhklemaid mõtteid. Piiblitõlge ei ole mõeldav paari aasta jaoks, vaid seda tehakse mitmekümneks aastaks. Sellepärast on vaja tõlge teha äärmiselt hoolikalt ja kõigis üksikasjus põhjalikult kaalutletult. Kas on praegune aeg selleks kohane? Allakirjutanu arvates tuleb sellele küsimusele vastata eitavalt ja nimelt järgmisel põhjusel. Eesti õigekeelsuse ja keelekorralduse seisukord ei ole praegu soodus püsivama väärtusega kirjandusliku teose

redigeerimiseks, sest et meie senised õigekeelsuse alused on lõõnud kõikuma. Uued alused aga veel puuduvad. Elame praegu õigekeelsusliku kriisi ajajärgus. Veel mõne aasta eest peeti meie õigekeelsuse aluseks „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatut“, kusjuures väga laialt oldi arvamisel, et meie keel on juba stabiliseerunud. Kuid juba aastal 1933 algas ÕS-u normide revideerimine ja muutmine, mis muutus eriti arvukaks alates aastast 1937, see on aastal, mil jõudis lõpule UT ladumine. Peale UT ilmumist, nimelt aastail 1938 ja 1939, on terve rida keelendeid, mis enne olid vead, tunnistatud lubatud paralleelvormideks endiste kõrval ja mitmed neist peaksid tulema kaalumisele ka piiblistse võtmiseks. Niisugune keelenormide revideerimine on jätkumas. Allakirjutanu on oma raamatus „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid“ püüdnud näidata, et õigekeelsuse ja keelekorralduse tööd, eriti vormiõpetuse alal, tuleb teatud mõttes uuesti otsast alata uute meetoditega, et keelekorraldusele on tarvis luua kõigepealt kindel teaduslik alus. Enne õigekeelsuse põhimõtete ülesseadmisele asumist on vaja teostada rida uurimisi. Seni kui puuduvad alused ja põhimõtted, ei saa juttugi olla konkreetsete keeleliste üksikküsimuste lahendusest, ammugi mitte keelendite fikseerimisest. Sellepärast tuleb piiblitõlke lõplik revideerimine ja ilmutamine lükata edasi seniks, kuni meie õigekeelsuse alus on enam-vähem selgunud. Ei tee mingit viga, kui piibli uue tõlke avaldamise edasi lükkame 5—10 aastat. Parem on, kui me saame hea tõlke natuke hiljem kui halva kohe. See on peamine põhjus, miks piiblitõlkega tuleb viivitada. See on tähtis põhjus ja põhimõttelist laadi.

Teine põhjus, mis nõuab, et tõlke avaldamisega ei rutataks, on see, et praegu lõpule jõudev tõlge sisaldab rida puudusi, nagu see nähtub keeleteadlaste poolt avaldatud seisukohtadest (vt. EK 1937, lk. 186—193). Mitmele keeleteadlasele paistab tõlge olevat täiesti vastuvõtmatu. See on tulnud sellest, et tõlke on valmistanud üks isik, pealegi mittelingvist. Tõlkijale on abiks olnud komisjon, mis on koosnenud teoloogidest ja ainult ü h e s t keeleteadlasest, kusjuures keelelisi küsimusi on komisjonis otsustatud häälteenamusega. Sellega on tõlge paratamatult tulnud keeleteadlaste enamuse soovidele mittevastav. Suurem osa keeleteadlasi ei ole saanud tõlke kohta põhjalikku arvustust üldse avaldada. Ainult K. Leetberg on avaldanud koolipiibli põhjal brošüüri „Uue Piibli keelelikud puudused“. Ülemalgi mainitud mõned keeleteadlaste sõnavõttud on tehtud ainult evangeeliumide tõlke põhjal, kuna

VT tõlget ei ole keegi peale komisjoni liikmete näinud. Kuuldavasti erinevat aga VT tõlge tunduvalt UT omast, viimane olevat palju moodsam, mistõttu see peaks tulema ümbertegemisele. Seega ei tea praegu õieti keegi, missugune uus piiblitõlge tuleb. Et aga piiblitõlge tehtaks valmis, ilma et keeleteadlased saaksid seda põhjalikult arvustada, see ei ole asja huvides sugugi soovitav. Seepärast ka praeguste asjaolude seisukohalt ei saa õigeks kiita piibli uue tõlke peatset ilmutamist.

Kuuldavasti olevat aga juba VT-st osa laotud ja murtud. Kui VT ladumine on lõpule viidud, siis tuleks see jätta trükilattu seisma. Loodetavasti on võimalik korrektuuris veel parandusi teha. Kõige õigem oleks muidugi ladumine hoopis seisma jätta. Vahepeal aga, kuni meie õigekeelsuse alused ja põhimõtted on kindlama kuju võtnud, tuleks kasutada ilmunud UT tõlget ja VT korrektuuri põhjalikuks arvustamiseks. Tõlke kohta ei peaks esitama täieliku üksikasjalise arvustuse mitte üksi kõik meie tähtsamad keeleteadlased, vaid ka meie paremad stilistid¹, sest piibel ei ole mitte ainult usuline ja keeleline teos, vaid ka kirjanduslik ja stiililine meistriteos.

Enne tõlke lõplikule revideerimisele asumist tuleks kõigepealt veel uuesti kaaluda, kui palju vana tõlget muuta. Esitatagu alamal ka selle kohta mõningaid mõtteid, ilma et need pretendeeriks ainuõigele maksvusele. Asjaolust, et piibel on pika traditsiooniga, kõige laiemal rahvahulga poolt loetav tugeva pieteeditundega seotud suurteos, järeldeb kaks piibli keelele seatavat nõuet: ta peab olema alikult kinni pidama traditsioonist ja peab olema arusaadav kõigile rahvakihtidele, nii noortele kui vanadele. Sellest põhimõttest lähtudes tuleb piiblitõlkes vältida kõik neologismid, mis ei ole hädatarvilikud, s. t. sisuliselt ei ütle midagi muud kui vana keelend, olgu need leksikaalsed (näit. sõnad *vaenama*, *kavaldama*, *meenuma*, *andestama*, *omama*, *seestuma*, *vihastuma*, *rõõmustuma*, *pahanduma* jts.) või morfoloogilised (näit. i-superlatiiv, i-mitmus, lühike ebarahvakeelne illatiiv, nagu *venne*, *tarra*, *pühha*). Neologismide vastu räägib veel üks tähtis põhimõte, mida tuleb silmas pidada iga ilukirjandusliku teose juures, eriti aga niisuguse stiilisaavutise puhul, nagu seda on piibel — põhimõte, mille vastu minu arvates uus tõlge kõige rohkem patustab, — s. o. stiiliühitus. On selge, et piibli stiil on arhailine ja peabki seda olema

¹ Oleks väga soovitav, et tõlke stiili arvustaksid isikud nagu prof. G. Suits ja F. Tuglas.

ja et meie vana piiblitõlge on stiililt ühtlane ja ka väärtus omaette. Samuti on selge, et arhailisse stiili ei sünni neologismid. Peale neologismide on keeleelementidest stiiliga eriti ühenduses sõnajärg, mis on delikaatsemaid küsimusi. Kuuldavasti olevat tõlkija alguses tarvitanud moodsamat sõnajärge, kuna ta hiljem olevat sellest loobunud. See on punkt, mis vajab veel põhjalikku revideerimist. Mida tuleks piiblitõlkes muuta? Kõigepealt tuleb parandada sisulised vead, teiseks stiilikohmakused ja vormilt vigased laused. Edasi tuleb parandada häälikulised arhaismid (nagu näit. *muunde*) ja selged vead, mis juba aastakümnete eest meie kirjakeelest on kadunud. Kõiki muid parandusi tuleb põhjalikult kaaluda, enne kui neid tõlkesse viia.

Ülemal avaldatud mõtetega ei ole tahetud alahinnata piibli tõlkija, kadunud praost H. Põllu, suurt ja hinnatavat tööd. Kuid me ei tohi leppida rahuldava või kaunis hea piiblitõlkega, vaid meie püüd peab olema valmistada nii hea tõlge, kui me iganes suudame. Ka väga hea ja kõige parem tõlge ei ole raamatute raamatu jaoks veel küllalt hea. Ainult siis võib meie südametunnistus puhas olla, kui me oleme kõik teinud, mis me võimuses seisab. Seda ei saa aga teha kiirustades. Kui ingliskeelse piiblitõlke valmistamiseks olevat kulunud 25 aastat, kusjuures oli kasutada Briti riigi majanduslikud ressursid ja inimeste kaader, kas siis meie oma väikeste jõududega tahame sellesama töö teha palju väiksema ajaga? Kui meie uus piiblitõlge ka 10 aasta pärast ilmub, siis võime täiesti rahul olla. Ei ole õige ka piiblitõlget keelearenduse vankri ette rakendada. Allakirjutanu on valmis pooldama kõige radikaalsemaid keeleuudusi, kui need osutuvad otstarbekohaseks ja keelele kasuks, kuid ei tohi unustada (mida meil küll sageli tehakse), et keel ei ole mitte väärtus ega eesmärk omaette, vaid vahend kõrgemate väärtuste teenistuses. Piibli ülesandeks on kõige laiematele rahvahulkadele pakkuda usulist kosutust. Kui aga piiblitõlke keel peaks vähendama pieteeti selle raamatu vastu või koguni vastumeelsust tekitama, siis see on kuritöö, mida keelemehed ega teoloogid küll ei tohiks oma hingele võtta. Vahepeal võidakse kasutada osalt vana tõlget, osalt UT uut tõlget. Peale selle on ilmumas veel üks piibli väljaanne, kus olevat üldiselt jäädud vana keele juurde, tehes selles ainult õigekeelsuslikke kohendusi. Nii laidetav, kui selline kahe paralleeltõlke valmistamine meie oludes ongi, ei saa me sinna enam midagi parata, sest seisame juba sündinud fakti ees. Väga õpetlik on aga ka

selle väljaande keelt võrrelda vana ja uue tõlkega ja sedagi kasutada uue tõlke lõplikul viimistlemisel².

Kokkuvõtteks võib öelda, et kui me tahame piiblitõlkesse suhtuda täieliku vastutustunde ning tõsidusega ja kõige võimaliku hoolega, siis peab olema meie juhtmõtteks — mitte kiirustada piiblitõlkega.

V. Tauli.

Est-ce le moment actuellement de publier une nouvelle traduction de la Bible?

La situation actuelle dans la fixation et la normalisation de la langue estonienne n'est pas favorable pour la publication d'une nouvelle traduction de la Bible, car les normes que nous avons jusqu'ici sont flottantes, faute de bases nouvelles. C'est pourquoi il faut remettre de 5 à 10 ans l'édition d'une nouvelle traduction de la Bible. Pendant ce temps les linguistes et stylistes les plus avertis devraient exprimer leurs critiques sur la traduction exécutée.

La traduction de la Bible devrait dans la mesure du possible conserver la tradition et être compréhensible pour les grandes masses. Les néologismes sont condamnables du point de vue de l'unité du style, car le style de la Bible est archaïque.

Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja tee selleni.

Eesti keel on teatavasti kvantitatiivne keel, s. o. keel, kus puhtkvantitatiivse iseloomuga seigad omavad olulist tähtsust mõistete edasiandmise seisukohalt vaadatuna. Seetõttu on paratamatult tarvilik, et seesuguse keele ortograafia oleks võimeline häälikute kvantitatiivseid erinevusi edasi andma.

Muidugi pole esmajoones tingimata tarvilik, et kirja-keele ortograafia oleks foneetiline, s. o. et iga teatud foneem oleks märgitud alati ühe ja sama grafeemiga, et teatud grafeem märgiks alati üht ja sama foneemi ja et foneemide erinevad kvantiteediastmed oleksid alati märgitud. On vaid tarvilik, et ortograafia märgiks küllaldase täpsusega ja eraldamisega keele funktsionaalseid momente.

Selle funktsionaalse otstarbe seisukohalt tuleks eesti keele vokaalide märkimise puhul kirjakeeles eraldada ka kvantitatiivseid erinevusi. Järgsilpide vokalismis esineb

² Kuuldavasti olevat keelemehel K. Leetbergil valmimas UT tõlge, millest üks evangeelium on juba ilmunud. Sedagi tuleks kasutada uue piiblitõlke valmistamisel.

küll eesti keeles kaunis kindlakujulisi vokaalide kvantiteedierinevusi, kuid neil ei ole funktsionaalset ülesannet ja seetõttu ei ole ka kirjakeele ortograafias nende märkimine tarvilik. Teissugune seisukord on esimese silbi vokalismi puhul. Siin võime üksikvokaalide puhul eraldada kolm eri kvantiteediaset, mil on oluline tähtsus mõistete edasiandmisel. Need on teatavasti: 1. lühike vokaal (näit. *sada* jm.), 2. pikk vokaal (näit. *sāda* jm.), 3. ülipikk vokaal (näit. *sāda* jm.).

Kui sellelt huvikohalt asuda vaatlema eesti esimese piiblitruki (ilm. 1739. a.) ortograafiat, siis saame järgmise pildi:

I. Lühike vokaal on alati edasi antud ühe vokaalimärgiga, näit. (a:) al, valgušje, Algmisšes, agga, vahhele, fallad jm.; (ä:) lähvitamaš, jättab, tähhed, järrele, näggi jm.; (e:) õhto, põrm, joggi, õhto jm.; (e:) et, festet, fedda, Westi, Esšimenne jm.; (i:) mis, linnud, ninmetas, pimmeduše, innimesše jm.; (o:) rohto, on, olli, foggugo, rohhud jm.; (u:) fuš, Summal, fuggu jm.; (ü:) ühte, ütles, Beatüt, tühhi, fuggavuşše, ülles jm.

Ühenduses selle esimese silbi vokaali märkimisega paistab silma asjaolu, et see esineb kas kinnises silbis (näit. valgušje, lähvitamaš, et jm.) või häälaluslikult lah-tises silbis (näit. agga, tähhed, fedda jm.). Viimasel juhtumil on järgneva üksikkonsonandi märkimiseks tarvitatud kahekordset sama konsonandi grafeemi, mistõttu on saavutatud silbi näiline kinnisus — ortograafiline kinnisus. Ja see tehniline võte on läbi viidud järjekindlalt.

II. Pikkade vokaalide märkimisel on kasutatud erinevaid märkimisprintsipe, kusjuures pika ja ülipika vokaali vahel ei ole vahet tehtud.

1. Ühe vokaali-märgiga on märgitud pikka vokaali järgmistel puhkudel:

a. Lahtises silbis, näit. (a, ā:) Sago, wataš, fatiš, Ramat, haraš, Wata, šate, šavad, šata jm.; (ä, ā:) päwafš, päwaga, räfiš jm.; (e, ē:) rōmuštaminne jm.; (i, ī:) liguvad, tibadega jm.; (e, ē:) femet, feme, ärranetud jm.; (o, ō:) jošeb, lōdušjed, togo, romajad, lodi, lonud, toma jm.; (ö, ō:) šōmaaiafš, šöte, šōma, šōjatte jm.; (u, ū:) šured, pude jm.; (ü, ū) hūdiš, hūtama jm.

Seejuures tuleb tähele panna, et nimetus „lahtine silp“ ei käi hääldeuse, vaid kirjapildi kohta, kusjuures ortograafiliselt lahtine silp võib tegelikus hääldeuses olla kinninegi, näit. wataš (loe: *vättas*), šöte (loe: *sõtte*) jm. Samuti ei

ole niisugused \bar{e} , \hat{e} märkimised nagu \bar{oo} faid, \bar{oo} ta jm. kvantiteedi märkimise probleem ja ei kuulu siia.

b. Järgmise silbi vokaali ees, näit. (\bar{i} , \hat{i} :) \bar{v} iendaks (loe: *v̄*endaks); (\bar{u} , \hat{u} :) \bar{R} ue (loe: *k̄*ue), luafje (loe: *l̄*uakse); ($\bar{ü}$, $\hat{ü}$:) \bar{f} üa (loe: *s̄*üa) jm.

Selle märkimisususe puhul ei ole muidugi selge, kus on eri silpidesse kuuluvate vokaalide ja diftongiks ühinenud vokaalide piir, ja oma juhtumeid, mida praegu käsitame diftongidena, võisid tollal kuuluda eri silpidesse kuuluvate vokaalide rühma, näit. *mao*, *fäest*, *näo*, *jõe* jm.

c. Sõna lõpus, näit. *Ma*, *ma*, *Ja*, *ja*, *je*, *küljelu*, *lu*, *pu* jm.

Selle rühma märkimisviisi puhul on tähelepandavalt erandiks tüüp *mee* (sg. gen.), mida nähtavasti pole käsitatud tavaliseks pikaks vokaaliks. Tõenäoliselt on selle puhul tegemist grammatilise teoretiseerimisega: nom. *me=ŕi* — gen. *me=e* (vrd. *fä=ŕi* — *fä=est*).

II. Kahe vokaali-märgiga on pikka vokaali märgitud ortograafiliselt kinnises silbis, näit. (\bar{a} , \hat{a} :) *ma*alt, *ma*als, *ma*ad, *ŕa*atnud, *ŕa*afte, *ŕa*ad, *ma*ast, *wa*atnud jm., ($\bar{ä}$, $\hat{ä}$:) *pä*lm jm., (\bar{e} , \hat{e} :) *ŕe*es, *ŕe*est, *te*ed, *ne*ed, *e*est, *me*es, *le*eŕ jm., (\bar{i} , \hat{i} :) *fii*s, *fii*t jm., (\bar{o} , \hat{o} :) *loo*b, *no*ort jm., ($\bar{ö}$, $\hat{ö}$:) *öö*fs, *föö*bd, *töö*bd jm., (\bar{u} , \hat{u} :) *pu*ud, *ku*ulŕid, *küljelu*ust, *ŕu*ud, *pu*utma, *ku*ulnud jm., ($\bar{ü}$, $\hat{ü}$:) *nü*üd jm.

Vaadeldes seda osa eesti esimese piiblitrüki ortograafiast, peab möönma siin tarvitatud süsteemi kiiduväärt järjekindlat rakendamist, millest suuremat järjekindlust ei leia eesti kirjakeele praeguseski ortograafias. Teisest küljest on tähelepandav selle süsteemi keerulisus ja mitmepalgelisus, mis ometigi ei ole suuteline rahuldama eesti keele tarbeid, sest võrreldes selle ülevaate tulemusi eesti kirjakeele ortograafia kvantiteedi eraldamise tarbega näeme, et eraldatud on ainult pikad vokaalid lühikesist, kuna aga funktsionaalseid erinevusi omavad pikkade vokaalide kaks eri astet on märkimata jäetud. See pahe esimese piibli trüki puhul ei ole märkimisväärne, kui arvestame, et praegusegi eesti kirjakeele ortograafia ei märgi vahet nende kahe eri kvantiteediastme vahel.

Päale selle on mõningad olulised jooned eesti esimese piiblitrüki ortograafias käsitletud küsimuse puhul, mis vajaksid lähemat jälgimist ja mille päritolu ja saamiskäigu kohta on põhjust lähemat huvi tunda. Ühtlasi moodustavad need kogu vokaalide kvantiteedi märkimise süsteemi põhireegli: 1. silbi kunstlik ortograafilise kinnisuse saavutamine (kui see pole juba enne kinnine konsonantühendi või geminaatkonsonandi järgnedes) lühikeses

vokaali puhul sel teel, et järgneva üksikkonsonandi grafeem märgitakse kahekordselt (näit. agga, tähhed jm.), 2. pikkade vokaalide erinevad märkimisprintsüübid olenevad järgnevast ortograafilisest naabrusest: vokaali ühekordse grafeemiga ortograafiliselt lahtises silbis, vokaali kahekordse grafeemiga ortograafiliselt kinnises silbis.

Selguse saamiseks vaadeldagu nende võimaluste märkimise arenemist eesti kirjakeele algusest kuni eesti esimese piibli trükini.

I. Silbi kunstliku ortograafilise kinnisuse küsimus lühikese vokaali puhul. Küsimusse tulevad siin kõigi üksikkonsonantide märkimine lühikese vokaali järel. Eesti kirjakeele vahekorrad ses küsimuses enne esimest piibli trükki on paari sajandi kestel kaunis kirjud. Saamata siin ruumipuudusel esitada üksikasjalist materjali ja vahekordi toodagu ainult grafeemide loetelu kronoloogilises järjestuses, mis annab järgmise pildi intervokaalsete *G, D, B, s, h, n, m, l, r, v* konsonantide märkimisest:

Lelow: *đ* ~ (*đgf*), (*đ*), *ĥ* ~ *ĥ*, *nn*, *mm* ~ *m*, *ll*, (*r*); *Credo*: *ĥ*, *ĥ* ~ *ĥ* ~ *ĥĥ*, *h* (~ *ch*), *n*, *m* ~ *m*, *ll*, *rr*; *Wanradt-Koell*: *gf* (~ *đ* ~ ? *f*), *dd* (~ ? *d*), *bb*, *ff* (~ *f*), *h*, *n* (~ *nn*), *m* (~ *mm*), *ll* (~ *l*), *r* (~ *rr*); *ametivanne I*: *ĥs*, *nn* (*n̄n̄*), *m*; *ametivanne II*: (*f*), *nn*, *m*; *Becker*: *ĥ*, *h*, *ll*, *rr*; *tunnistus Awerbach'ile*: *dd*, *bb*, *f* (~ *ff*), *h*, *n* ~ *nn*, *m* ~ *mm*, *ll*, *rr* ~ *r*; *katkend Liivimaa talurahva õigusest*: *ĥs*, *h*, *mm*, *ll*, *rr*; *Müller*: *gf*, *dd*, *bb*, *ĥs* (~ *ff*), *h* (~ *ch*), *n* ~ *n̄* ~ *nn*, *m* ~ *m̄* ~ *mm*, *ll* (~ *l*), *rr*, *rw*; *Turu käsikiri*: *gf* (~ *gg* ~ *g*), *dd*, *bb*, *ĥs* (~ *f*), *h*, *n*, *m*, *l*, *r* (~ *r*), *w*; *kohtuvanne I*: *dd*, *ĥs*, *ĥh*, *nn*, *m̄* (~ *m*), *ll*, *rr*, *rw*; *Rossihnius*: *gg*, *dd*, *bb*, *ff*, *h*, *nn* (~ *n̄* ~ *n*), *mm* (~ *m̄* ~ *m*), *ll*, *rr*, *w*; *R. Brocman*: *gf*, *dd*, *bb*, *ff*, *h* (~ *ĥh*), *nn*, *mm*, *ll*, *rr*; *Möllenbeck*: *dd*, *bb*, *ss*, *hh* ~ *h*, *nn*, *mm* ~ *m*, *ll*, *rr*; *Stahl*: *gg* ~ *gf*, *dd*, *bb*, *ff*, *h* (~ *ĥh*), *nn* (~ *n̄*), *mm* (~ *m̄*), *ll*, *rr*, *rw*; *G. Saleman*: *gg* (~ *gk*), *dd*, *bb*, *ss*, *h* (~ *hh*), *nn*, *mm*, *ll*, *rr*; *J. Saleman*: *gg*, *dd*, *bb*, *ff*, *ĥh* (~ *h*), *nn*, *mm*, *ll*, *rr*; *Brocman* ja *Fabrigius*: *gf*, *dd*, *bb*, *ĥs*, *h* (~ *ĥh*), *nn*, *mm*, *ll*, *rr*, *rw*; *Vigæus*: *gg* ~ *gf* (~ *đ*), *dd* (~ *d*), *bb*, *ĥs*, *h*, *nn* (~ *n*), *mm*, *ll*, *rr*; *Liphardus*: *gf* ~ *đ* (~ *gg*), *dd*, *bb*, *ĥs*, *ĥh* (~ *h*), *nn*, *mm* (~ *m*), *ll*, *rr*, *rw*; *Gutslaff*: *gg* (~ *gf*), *dd*, *ĥs* (~ *f*), *h* ~ *ĥh*, *nn*, *mm* (~ *m*), *ll*, *rr*, *rw*; *Kohten*: *gf* (~ *đ*), *dd*, *bb*, *ĥs*, *h*, *nn*, *mm* (~ *m*), *ll*, *rr*, *w*; *Saaremaa käsikiri*: *gg* ~ *gf*, *dd*, *bb*, *f* ~ *ĥs*, *h* (~ *ch*), *nn*, *mm* (~ *m̄*), *ll*, *rr*, (*rw*); *Hamerrinus*: *gf*, *dd*, *bb*, *ĥs*, *h*, *nn*, *mm*, *ll*, *rr*, *rw*; *Hand-Hauz-Und Kirchen-Buch (1656)*: *gg*, *dd*, *bb*, *ff*, *h* ~ *ĥh*, *nn*, *mm*

(~ m̄), ll, rr, ww; Bengt Horni käsk: gf, dd, bb, ff, hh, nn, mm (~ m), ll, rr, ww; ChrGb., Cat., EvEp., LSt.: gf, dd, bb, ff, hh, nn, mm, ll, rr; Rit.: gf, dd, bb, ff, hh, nn, mm, ll, rr, ww; Verginius (WT): gg, dd, bb, ff, h, nn, mm (~ m̄), ll, rr, ww; Laulo-Ramat (1689): gg, dd, bb, ff, hh ~ h, nn, mm, ll, rr, ww; Palwe-Ramat (1689): gg, dd, bb, ff, hh ~ h, nn (~ n̄), m̄ ~ mm, ll, rr, ww; Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitölke käsikiri: gg, dd, bb, ff, hh, n (~ n̄ ~ nn), m (~ m̄ ~ mm), l (~ ll), rr, w; Hornung: gg, dd, bb, ff (~ sf), hh, nn, mm, ll, rr, ww.

Nagu näha, algab lühikesele vokaalile järgneva üksikkonsonandi märkimise tendents kahe grafeemiga juba eesti kirjakeele mälestiste algpäevilt XVI sajandi algusest.

Kust põlvneb siis see märkimisusus?

Teatavasti olid eesti keele ülesmärkimisega tegelejad algul päämiselt katoliku vaimulikud ja XVI sajandi keskpaigast päale luteri usu vaimulikud. Mõlemad olid rõhuvast enamuses sakslased ja nende kaudu liitub kogu eesti kirjakeele arenemine keskalamsaksa mõjupiirkonda ja XVII sajandi algusest päale ülemsaksa omasse, missugune mõju on kestnud hilisemate aegade ni. On siis loomulik, et XVI sajandi algusest päale põlvnevad ülestähendused eesti keelest tehti tollaegse alamsaksa ortograafilise mõödupuuga ja hiljem XVII sajandi algusest ilmnevad muutused põlvnevad sissetungivast ülemsaksast. Teatavasti on saksa ortograafia omase, et üksikvokaal esineb pikana lühikese üksikkonsonandi ees, kuna aga konsonantühendi või geminaatkonsonandi (ortograafiliselt kahekordse konsonandi) ees esineb lühike üksikvokaal (vrd. Kobolt EK 1929, 163—164). Kui seda märkimissüsteemi, mis saksa keelele oli omase ja otstarbekas, asuti rakendama eesti keele ülestähendamisel, kus vokaali pikkus ei olenenud positsioonist, siis tuli lühikese vokaali tähistamiseks paratamatult järgnev lühike üksikkonsonant märkida kahekordse märgiga (näit. *ʃadda*, kuna *ʃada* märkimisviis oleks eeldanud lugemist *sada* või *sāda* vt. allpool). Nii ei ole see konsonandi kahekordne kirjutamine siis konsonantismi ortograafiline nähe oma sisult, vaid ainult vokaali lühiduse märkimine.

Teisest küljest pidi aga juba eesti kirjakeele algusest päale tähele pandama asjaolu, et see märkimisviis tekitas segiminekut nende juhtumitega, kus lühikesele vokaalile järgnes geminaatkonsonant. Nähtavasti päämiselt seetõttu (kuigi ka eeskujuks olnud saksa ortograafia oma põhiolemuselt ei olnud järjekindel) esineb kõikuvusi üksikkonsonandiga märkimisse.

Iseloomustava kuju võtavad need märkimiskõikuvused XVI sajandil *W a n r a d t - K o e l l*'i katekismuse ortograafias, kus üksikkonsonantide *h, n, m, r* puhul tavalisemaks märkimisviisiks on ühekordne konsonandimärk, kuna vaid *s* ja *l* puhul näikse kahekordse konsonandimärgi tarvitamine olevat tavalisem, mistõttu ühekordse konsonandimärgi tarvitamist võib pidada harilikumaks. Tähelepandavalt võib nende konsonantide puhul esineda lühikese vokaali järel ka geminaat. Kuid teiselt poolt meediate (*G, D, B*) puhul märgib *W a n r a d t - K o e l l* suure järjekindlusega *gf ~ df, dd, bb*. Nende puhul ei tule geminaadi võimalus küsimusse. Ka *A w e r b a c h*'i tunnistuses ja *M ü l l e r*'il on see kõikuvus märgatav. Kuid Turu käsikirjas, mille puhul nähtavasti puudusid määrava tugevusega saksa ortograafia kammitsad, on *n, m, l, r, v* konsonantide ühekordne märkimine juba süstemaatiline. Kahjuks jääb see üksikuks kõrvalekaldumiseks. Ja hiljem, XVII sajandi lõpul tuleb see ühekordse konsonandimärgi tarvitamise tendents veel korra sonoorsete konsonantide puhul võimule *Andr. ja Adr. Verginius*'e piiblitõlke käsikirjas, et siis samaaegselt *H o r n u n g*'i poolt lõplikult saada kõrvaldatuks. Nii asuvad ka eesti esimene piiblitrukk ja tema arvukad järglased sama eranditu kahekordse konsonandimärgi tarvitamise juures kuni XIX sajandi keskpaigani.

Huvitavalt ei taha *h* kahekordne kirjutamine ligi kahe-saja aasta kestel kuidagi eesti kirjakeele ortograafialemomaseks saada, kuigi süsteem seda näis nõudvat (— puudus ju ühekordse *h* märgi tarvitamise puhul eesti keeles elneva vokaali pikaks hääldamise võimalus!). Nii võib ainult *h*-grafeemi märgata *L e l o w*'l, *W a n r a d t - K o e l l*'il, *A w e r b a c h*'i tunnistuses, Liivimaa talurahva õiguse katkes, Turu käsikirjas, *R o s s i h n i u s*'el, *V i g æ u s*'el, *K o h t e n*'il, *H a m e r i n u s*'el, *V e r g i n i u s*'el. Ka *C r e d o s*, *M ü l l e r*'il, *B r o c m a n n*'il, *S t a h l*'il, *S a l e m a n*'il, *G u t s l a f f*'il, Saaremaa käsikirjas ja *S a n d - S a u ß - U n d A r c h e n - B u c h* raamatus on *h*-grafeem harilikum. Ja niisugune olukord esineb tegelikkuses sellele vaatamata, et juba *S t a h l*'i grammatika (Anf. 1) annab *h* tarvitamise juhise: „Wo zwey *h* beyjammen *ſ*teten / da *ſ*ol das letzte au^fzge^fprochen / vnd das förder^fte de^fz fürgehenden *Vocalis nota* [NB!, M. T.] *f*ein / als *l e h - h a t a n* ich *f*ende. *l e h - h e r e t* / *B l e t t e r*“. Ühekordse märgi kirjutamine aga peegeldub vastu näit. *G ö s e k e*' grammatikas (MLOe. 5): „Wenn *h* zwijchen zweyen *vocalen* *ſ*tehet / *ſ*oll es nicht zu dem er^ften / *ſ*ondern letzten genom-

men werden / alz: *Wahē / ſho / ſhe*“. Kuid sellele lisatakse kohe süsteemikohase kirjutamisviisi soovitus: „Welches h doch better *dupliret*, und jedem *vocali* eines zugeordnet würde / als; *wahhe / ſhho / öhhe*“. Ka selle paneb Hornung h̄h-na süsteemikohaselt ja lõplikult maksma.

II. Pikkade vokaalide märkimise küsimuses on vahekorrad eesti kirjakeele algusest kuni esimese piiblitrükini veel kirjumad. Vaadeldagu nende arenemist üksikasjalisemalt.

1. Silbialgulise üksikkonsonandi ees kohtame järgmisi märkimisviise:

Credo: *ſanudt, remu; Wanradt-Koell ſada, ſataſt, ſureſt, hure, kule, heme, hede ~ peele, möeda, (h)eemes, ſeetut; Becker Remus; tunnistus Awerbach'ile errateleda, pele, lina, poleſt, ſuren, püdep ~ lienast, lhenastſ, Tvede ~ kijtuff(e); Müller ſama, ſawat, pele, iawat, tædate, iæte, næte, ſola, ſövat, melæſt, meleralka, ſeſſſ, wſki, kulutanut, kuſete, iures ~ pohle, nohret, ſöhnut, ſuhret, Tuhle ~ thonut; Turu käsikiri ſada, ſaman, päle, jaman, ſäduſſe, iekett, loſa, tonutt, pole, poleſt, lonutt, toman, Pöra, ſönutt, ſöma, römufſa, römuf, jure, ſhmal ~ ſaama, ſaafutt, ſaako, Erraſaata, ſaada, pääle, häälen, ſäaduſſes, päälle, hääle, ſuuren, juure, juures, kuuleman, juuta, kuule; kohtuvanne I ſahma; Rosſihnius römufſta, wörit, wöraile ~ ſahfut, erraſahta, ſahja, ſahnut, pähle, kähnat, währa, hähle, pohle, errajohket, ſöhtetut, mehle, ſihwuck, ümberwihma, wihna, wihket, lihna, ſuhre, allaſuhlutawat, kuhlata, Mühka ~ möchtu ~ pudhuſ; Brocman mata, wata, wawit, jure ~ meeſe ~ pehle, lohtap, ohtap, lohnut, tohnut, Wohdiſ, nohre, Öhſel, Röhmux, Röhmö, ſihtan, Wihna, ſuhre, kuhle, hühdiſ, pühdiſ ~ othan, lothan; Möllenbeck lotap, otap, hole, pöra, ~ ſahwat, paehle, röhmü, mehle, kehle, kuhle. Stahl ſafut, pele, ſroni, jure, jures ~ errateeliſ, meeſe ~ ſahma, ſehdinut, pehle, pehwa, nehme, pohdtut, öhſe, röhwel, pöhrat, röhmuf, höhlaſt, wihnut, ſihtan, wihma, ſuhre; G. Saleman *Keelet, meelet, keeles, needus ~ nohret, suhkohret, röhmustab, Wihna, kihtus, Kuhle*; J. Saleman *teelet, meelet ~ ſahfut, ſahwat, wahta, ſahta, jehma, hohlex, röhmö, juhre; Brocman ja Fabricius Ramatho, ſefit, jures ~ Meeſe, meeſes, peetut ~ ſahnut, ſahma, Rahmatode, ſahtetut, tehda, jehnut, pehle, Sehduſſe, Sohmemaſ, Sohle, lohtame, pohleſt, ſuhre, ſuhrede; Vigæus ramato, ſäduſſe, pina, ſureſz ~ ſahwat, tähda, mehlewald; Liphardus jure, jures ~ ſahma, ſahte,**

jahme, pehle, tehme, pohle, Söhtist, juhre, kuhlema; **G u t s - l a f f** ramat, weren, šivade ~ Sahfo, sahnut, kahla, pähle, jähda, hohmick, nohlede, errakohle, tohma, nohre, möhda, söhkes, söhke, möhka, tehda, lihkutake, lihkus, wihti, juhret, kuhwes, juhremba, kuhli pühda ~ thenida; **K o h t e n** ramato, erra-
 satacf, refinut, tennapewane, jurest ~ Sahjameste, sahnut, pohle, nohret, juhre ~ thäte; **S a a r e m a a** käsikiri römux ~ jahme, sahtis, sahnut, sahtetut, pehle, tehnap, kohrest, lohtus, pohtut, pohle, röhmolicko, röhmo, wihtna, juhres, juhre, kuhlu-
 tanut, juhrembat ~ jathe, söthiis ~ thoma; **H a m e r i n u s** iure, prufima ~ meewifenne, meeleheh ~ jahma, jahme, pähle, ehre, sehtut, sehdufze, kuhlutab; **H a n d - H a u s z - U n d K i r c h e n - B u c h** (1656) Tödde-Seede, Meeleheh ~ jahma, Mahle, sahwat, sehle, pehle, tehda, Lohja, Laima-Sohne, öhsel, röhmusta, söh-
 tada, fihtut, fihtada, Tihba-Warjo, Pihma, juhres, puhtunut; **B e n g t H o r n ' i** käsk Wiematti, Soora-Ello, Soora-Sachtmisse, Mahkeele ~ Rahmato, sahwat, sahnut, jahma, Mahrizuffex, tehda, Sohrat, tohtut, tohnut, wihtwat, wehrendel, Kuhlota, kuhloze, juhremax, kuhleme, kuhlotama, juhre; **C h r i s t l i c h e s G e b e t - B u c h** (1673) Meele ~ sahnut, sahwat, tehda, pehsop, Kohret, Kohlit, pohle, ümberpöhrada, Möhka, rihsup; **R i t u a l e** (1674) jure, Soja ~ jahma, jahte, jahko, jahta, sahtut, pehle, igtapehwane, pehwal, pohtut, röhmus, lintotama, juhre; **A d r . V e r g i n i u s** Saaja, Seemen, Meelewald, Greeka, Keele, keel, üllespeetämä, teeda, Weega, teesüwa, puudu ~ Rahmat, jahma, jahni, jahda, jahnu, Pahmel, Sahnille, pähle, Sähdusse, hähle, jähmä, Mährane, Errajähgo, errakohlu, tohdus, tohdu, es hohli, röhmulicko, röhmustanu, Wöhrid, Möhto, Wehre, wihtna, Pihna, wihtge, Wihtnasz, kuhlut, kuhliwa; **L a u l o - R a m a t** (1689) tähda, Lohja, Lohma, Kohli, söhtada, röhmuksast, Pihma, Rihtus, puhtunut; **P a l w e - R a m a t** (1689) Mele, jure ~ errasahut, sahnut, wahgup, Pähwal, tähda, johda, johme, pohle, söhda, söhme, pöhran, Röhmo, tehte, mehle, Wihtax, Rihtest, kuhlotama, üllesjuhre, Rihtnal; **A n d r . j a A d r . V e r g i n i u s ' e** piiblitölke käsikiri rätkis, päle, rätkima, Sonest, möda, Wöras, Sidi, Tibaste, jure, Kube ~ saadit, saago, läätwat, Säädusselks, söömiks, Mööri, Söömisse, Wööras, Teenistusse, Teenima; **H o r n u n g** same, sadit, wata, sago, rägit, kespäwa, päle, näte, polest, Lotusses, podo, söma, möda, Sjel, Wöra, römus, Mötö, kela, jega, Wega, wimati, Ridiid, Wina, jures, jure, kulete, putus, kulotasse.

Neist esitatud näiteist võime juba konstateerida, et eesti kirjakeele algusest kuni esimese piiblitrukini on käesoleva ortograafilise järelopsitsiooni puhul pika vokaali märkimisel valitsevas kirjus segaduses tarvitusel olnud neli eri märkimisprintsipi.

Esmalt esineb siin muidugi juba lühikeste vokaalide märkimisel puudutatud saksa ortograafialem omane printsiip, kus järgnev üksikkonsonant (õigemini üksikgrafeem) näitab eelneva üksikvokaali pikka hääldust, s. o. ortograafiliselt lahtises silbis märgitakse pikk vokaal ühekordse tavalise vokaali-märgiga. Nagu esitatud näiteist selgub, valitseb see märkimisviis eesti kirjakeele ortograafias XVI sajandil ja sajandi vahetusel Müller'il. Hilisemate käsikirjade ja trükiste puhul võib seda kohata vähemal määral ja mitte kuski valitseva märkimisviisina (näit. Turu käsikirjas *ss* (~ *s*), Rossihnius'el, Brocman'n'il, Möllenbeck'il, Stahl'il, Liphardus'el, Gutsclaff'il, Saaremaa käsikirjas, Hamerinus'el, Rituale (1674), Palwe-Ramat (1689) *sh* (~ *s*), ja vaid Vigæus'el ja Kohten'il umbes võrdselt *sh* ~ *s* XVII sajandi teisel poolel on selle märkimisviisi osatähtsus minimaalne ja piirdub üksikjuhtumitega (näit. sagedaim jure, jures). Mõningais tekstides läbivõetud ulatuses (näit. Hand- Hauz- Und Kirchen-Buch 1656, Bengt Horn'i käsk Chriřtliches Gebet-Buch 1673, Wastne Testament 1686, Laulo-Ramat 1689) pole seda märgatudki, mis ei tarvitse küll näidata selle puudumist, küll aga haruldust. Tsiteeritud tekstides valitseva tendentsi järgi oleks see märkimisviis nähtavasti surnud loomulikku ja tarvilikku surma, kui Hornung seda poleks maksma pannud eranditu järjekindlusega, missugusena see esineb ka esimeses piibli-trükis ja üle sajandi pääle seda.

Teiseks leidub XVI sajandi eesti kirjakeele vanemais mälestisis pika vokaali edasiandmist grafeemi e juurdelisamisega vastavale vokaali-grafeemile (näit. möda, fi-nařt = *mōda*, *lnast*). See märkimisviis on pärit alamsaksa ortograafiast ja esineb eesti kirjakeeles vaid XVI sajandil (vrd. Kobolt EK 1929, 163, Johansen Beiträge zur Kunde Estlands XV₄, 107—108). Öieti kuulub see märkimisviis eesti kirjakeeles alamsaksa perioodil pääasjaliselt neile juhtumeile, kus järelopsitioon ei andnud edasi vokaali pikkust, s. o. kas silp oli kinnine konsonantühendi läbi või sõnalõpulise konsonandiga suletud või mõnel muul põhjusel tarvitatud enam kui üht konsonandi-märki pika vokaali järele (lähemalt vt. allpool). Käesolevas positsioonis leidub seda märkimisviisi XVI sajandi kirjakeele mälestisis umbes võrdselt eelmise märkimisviisiga Wandra dt-Koell'il, kes nähtavasti sisulisil põhjusil hakkas kõrvale kalduma reeglipärasest alamsaksa ortograafia süstemist (vrd. ülalpool lühikese vokaali mär-

kimise puhul tehtud märkusi), ja vähemal määral tunnistas A w e r b a c h'ile.

Kolmas enne esimest piibltrükki tarvitusel olnud pikkade vokaalide märkimisprintsip seisab vahetus ühenduses eelmise alamsaksa päritolu printsipiiga. Selle kohaselt tarvitatakse vokaali pikkuse märkimiseks kahekordset vastava vokaali grafeemi (näit. *jaada*, *pääle* jm.). Samuti kuulub see eesti kirjakeele alguses süsteemikohaselt päämiselt nende juhtumite märkimiseks, kus vokaali pikkus ei selgu ortograafilisest järelpositsioonist, kuigi ses suhtes päris selget vahet pole kunagi tehtud. Vokaali *e* puhul on see märkimisprintsip isegi täiesti samane eelmise printsipiiga. Nähtavasti selt seisukohalt tuleb mõista ka asjaolu, et see märkimisviis eesti kirjakeele ortograafias enne esimest piibltrükki ligi 200 aasta kestel pika *ē* puhul püsis valitseva märkimisviisina. Nii tunnevad näit. Brocman, Stahl, G. Saleman, J. Saleman, Brocman ja Fabricius, Hamerinus, Hand-Hauz- Und Kirchen-Buch (1656), Christliches Gebet-Buch (1673) läbivõetud ulatuses ainult seda (*ee*) märkimisviisi. Seevastu aga on ülemsaksa perioodil ainult muud märkimisviisi kohata vaid Rossinius'el, Möllenbeck'il, Vigæus'el. Muude vokaalide puhul on see tarvitusel märgatavalt vähemas ulatuses. Nii tuleb see küsimusse XVII sajandi algul päämise märkimisviisina Turu käsikirjas (*aa*, *ää*, *uu*) ja juhuslikult Bengt Horn'i käsus (*oo*) ning A. Verginius'e raamatus *Wajtne Tejtament* (*aa*). XVII sajandi lõpul Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikirjas esineb see revolutsiooniliselt valitseva märkimisviisina (*aa*, *ää*, *öö*, *ee*), et selle järele kaduda enam kui sajaks aastaks.

Neljanda ja kõige tavalisema pikkade vokaalide märkimisviisina esineb pikkusemärgi *h* tarvitamine vastava vokaalimärgi järel (näit. *ſahma*, *ſuhret* jm.). See märkimisviis on pärit ülemsaksa ortograafiast (vrd. Johansen *Beiträge zur Kunde Estlands* XV₄, 107—108) ja tuleb eesti vanema kirjakeele ortograafias nähtavale alles XVII sajandi alguses. XV sajandil (alamsaksa mõju-perioodil) seda ei esine ¹.

¹ Seda esineb küll Liivimaa talurahva õiguse katkes (näit. *ſahte*), mille Saarest (Hansen'i, Reiman'i ja Cederberg'i järgi) asetab päritolult XVI sajandi keskpaika (vt. VEKVM, 2—3 ja selle järgi ka Kobolt EK 1929), mis aga on nii sisu kui ka ortograafiakriitika põhjal eksitus. Mainitud katke kuulub ilmselt XVII sajandisse (vt. Johansen *Beiträge zur Kunde Estlands*, XV₄, 107).

Müller on esimene, kelle jutlusis see märkimisviisi esineb vähemtarvitatava paralleelpruugina (nagu enne Müller'it esineb selle asemel e-grafeemiga pikkusemärgimist). Kogu XVII sajandi kestel on see tavalisim märkimisviisi (välja arvatud Turu käsikiri XVII sajandi I pool ja Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikiri XVII sajandi lõpus), kuni Hornung'il see täiesti kadus.

Mis puutub selle märkimisviisi otstarbekohasusse tolaeagse pruugi seisukohalt, siis segav samasus konsonantühenditega, mille esimeseks komponendiks oli h-häälik, ei olnud nähtavasti kuigi oluline. Osalt eraldati konsonantühendesse kuuluv h pikkusemärgist seega, et tarvitati konsonantühendeis grafeemi ch (näit. Müller næchnt, Tæcht, Rossihnius tæcht, Brocman næcht, Möllenbeck vcht, Stahl öcht, J. Saleman technt jne.), kuna osalt tarvitati pikkusemärgiks tavalisest h-grafeemist erinevat h-grafeemi (näit. Laulo-Ramat 1689, Palwe-Ramat 1689).

Nende kolme viimase ortograafiliselt lahtise silbi pikkade vokaalide märkimisviisi puhul jõuame paratamatult küsimuseni: miks tekkisid need süsteemiomase märkimisviisi kõrvale XVI sajandil ja miks pääsesid need ülekaalukalt valitsema kogu XVII sajandi kestel? Siin on nähtavasti tõele kõige lähem seletus see, et aluseks võetud ortograafia-süsteem ei olnud kohane eesti keelele, kus vokaalide pikkus ja lühidus ei olnud mingil määral olenev naabrusest ja kus see naabrusest olenematu pikkus omas veel seejuures funktsionaalset tähendust (vrd. lühikese vokaali märkimise puhul tehtud märkusi). XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele ortograafia tegelik areng ja selle segaduses ilmnevad tendentsid oleksid ortograafia süsteemikindlaks ümberkorraldamisel vajanud kindlasti tähelepanu. Nende tegelikkusest väljaarenenud tendentside suund oli selleks küllalt kindel ja märgatav. Hornung'i ortograafianormid, mis olid küll kiiduväärt järjekindlad ja mis maksavad ka esimeses piiblitrukis, püsid veel kaua pääle seda, pole neid tendentse nähtavasti arvestanud käesolevas punktis mingil määral. Ka uuenduseks ei saaks siin nimetada Hornung'i tegevust — see oli ju XVI sajandi süsteemi valitsevuse uuestimaksmapanek, mille XVII sajandi praktika oli tegelikult juba maha jätnud.

2. Neist juhtumeist, mil esimese silbi pikk vokaal eelneb teise silbi vokaalile (kui häälduslikke siirdehäälikuid mitte arvesse võtta), võiks enne esimest piiblitrukki näiteks mainida järgmisi:

Wanradt-Koelli *ſpe*, tunnistuses Awerbachi'ile *ſpe*, Müller Wiendel, Ames, Rossihnius *ſpa*, Stahl Ruhndel, Vigæus *ſija*, Gutsclaff *viiges* ('viies'), Hamerinus *uhez* ('uueks'), Hand-Hauz- Und Kirchen-Buch (1656) *uhest*, Bengt Horni käsk *ſaha* ('saada' = *sāa*), Rituale (1674) *uhest*, Palwe-Ramat (1689) *uhest* Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitölke käsikiri *ſue* ('kuue'), Hornung *ſaes* ('saades'), Ialt ('liialt'), Rietelle, *Uest*, *tuendal*, *hiian*.

Nagu näha, on neid juhtumeid peetud samaseks eelmise pikkade vokaalide rühmaga ortograafia suhtes ja käesoleva rühma puhul maksab sama, mis öeldud eelmise rühma pikkade vokaalide ortograafia kohta.

3. Mis puutub pika vokaali märkimisse sõna lõpus, siis võiks XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele vanemaist mälestisist selle kohta tuua järgmisi näiteid:

Lelow *mhae* (= *mā*); Wanradt-Koelli maapeel, nee, (*f*)*ee* ~ *ſe*, *ne*; tunnistus Awerbachi'ile *ſie* 'see', *ſve* 'kuu' ~ *ſe*, *ne*; Müller *eh*, *tæ*, *ſæ*, *hæ*, *ſe*, *te*, *nh*, *Su*, *ſuwallo* ~ *Maa*, *Māa* ~ *Sh*, *muh*; Turu käsikiri *mhoa* 'maa', *hāa*, *pāa*, *tee*, *nh*, *tōō*; Kohtuvanne umb. 1600 *ſe*, *me*, *ni*; Rossihnius *iſ* *ſa*, *hā*, *hätēgo*, *tō*, *ſe* ~ *Mah*, *mah*, *wēh* ~ *the*; Brocman *Mā*, *So* 'sinu', *mo* 'minu', *ſe*, *te* 'kes', *Me* 'mis', *ni* ~ *Tōh*, *Suh*, *ſuh*; Möllenbeck *sa* 'sina' ~ *haeh*, *Suh*; Stahl *te*, *ſe* ~ *mah*, *peh*, *ſuh*; G. Saleman *so* 'sinu', *Se*, *se*, *ke* ~ *mah*, *mah-keel*, *mahsannat*, *heh*, *peh*, *tōh*, *tee*, *Suhkohret*, *puh*; J. Saleman *ma*, *ſe*, *Me*, *te* ~ *ſah*; Brocman ja Fabricius *ſe*, *te* ~ *Sohmemah*, *Mah*, *ſah*, *tōh*; Vigæus *ſe* ~ *ſee* ~ *Mah*, *pāh*, *Beh* ~ *thō*-*teggiat*; Liphardus *te*, *ſe* ~ *wēh*; Gutsclaff *ſe* ~ *ſeh*, *mah*, *ſah*, *ſah*, *hāh*, *toh*, *ōh*, *ſōh*, *puh* ~ *tee*; Kohten *ſe*, *ſa* ~ *ſee* ~ *mēh* ~ *thō*; Saaremaa käsikiri *hā*, *ſe*, *te* ~ *ſāa* ~ *pāh*; Hamerinus *ſe* ~ *pāhtūdi*, *meeleheh*, *wēh*; Hand-Hauz Und Kirchen-Buch (1656) *ſa*, *Sa*, *So* 'sinu', *Me* 'mis', *Se*, *te*, *ni* ~ *Sagamah*, *ſah*, *ſeh*, *Meeleheh*, *Beh*; Bengt Horni käsk *niefugtoſet* ~ *ſaa* ~ *Mahſele*, *Sih*; Christliches Gebet-Buch (1673) *Me*, *ſe*, *Ni* ~ *ſah*, *ſah*, *Mah*; Rituale (1674) *ſa*, *ſo*, *te*, *ſe*, *me* ~ *ſah*, *Mah*, *ſeh*, *Tōh*; Adr. Verginius *ſe*, *ne*, *ni* ~ *WeeAnnumid* ~ *Mah*, *ſah*, *ſah*, *Suh*; Lauo-Ramat (1689) *ſa*, *Se*, *Me*, *ſe*, *Ni* ~ *ſah*, *Chſti-Mah*; Palwe-Ramat (1689) *ſa*, *ſe* ~ *hāh*, *Suh*; Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitölke käsikiri *ſe*, *me*, *Pätit* ~ *Maa*, *ſaa*, *ei* *ſaa*, *Pāa*, *iāa*, *ivōō*, *Rāe-Tōō*, *ſōō*, *ei* *tee*; Hornung *ma*, *ſa*, *ei* *ſa*, *ſe*, *Se*, *We*, *Su*.

Seega on ka sõna lõpus tegemist nelja eri vokaalipikkuse märkimisviisi esinemisega, mida on lähemalt

puudutatud. Siin on nende esinemisvahekorrad teissugused XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele ortograafias kui ortograafiliselt lahtise silbi puhul. Enne kõike peab tähelepanu juhtima asjaolule, et partiklite ja asesõnade vahel ühelt poolt ja muude noomenite ja verbide vahel teiselt poolt tehakse XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele ortograafias kaunis selgekujuliselt vahet. Eesti kirjakeele algusest pääle XVI sajandi esimesel poolel märgitakse partiklite ja pronoomenite puhul sõnalõpuline (ühesilbiliste sõnade) pikk vokaal ühe vokaali-märgiga. Nähtavasti on see tingitud tõsiasjast, et need sõnad enamasti lauserõhutus asendeis esinedes on ka tegelikult võttes lühikese vokaaliga. Sellest ühe vokaali-märgiga märkimisest kõrvalekaldumisi on ainult mõni üksikujuhtum, mis ei oma olulist tähtsust.

Teise rühmana on muud noomenid ja verbid. Siin kohatame kõiki nelja märkimisprintsüpi, kuid nende printsüptide tarvitamine erineb lahtises silbis valitsenud tendentsidest. Kõigepäält ei ole käesoleval puhul XVI sajandi eesti kirjakeeles valitsev süsteemikohaselt ühe vokaalimärgi tarvitamine, vaid pikk vokaal märgitakse järjekindlalt (L e l o w a e, W a n r a d t - K o e l l a a, e e, tunnistus A w e r b a c h'ile i e, w e), mistõttu XVI sajandi eesti kirjakeeles näikse sõnalõpuliste pikkade vokaalide märkimine süsteemikohalt olevat liitunud ortograafiliselt kinnise silbi omaga.

XVII sajandi kestel on peaaegu ainuvalitsevalt, tarvitusel *h*-grafeemiga pikkuse edasiandmine, paar üksikut ühe vokaalimärgiga juhtumit on täiesti juhuslikku laadi. Selle kõrval esineb mõnes tekstis *ee* ja *Andr. ja Adr. Ver g i n i u s'e* piiblitõlke käsikirjas üldine kahekordse vokaalimärgi tarvitamine. Lõppeks *H o r n u n g* esmakordselt hakkab käesoleval puhul pikka vokaali märkima järjekindlalt ühe vokaali-märgiga, kaotades seega selle ajani valitsenud põhimõttelise vahetegemise partiklite ja pronoomenite ning muude noomenite ja verbide vahel, samuti viies käesoleva rühma ortograafiliselt lahtise silbi märkimisviisi alla. Esimene piiblitrukki järgib seda *H o r n u n g'i* seisukohta täielikult.

4. Pika vokaali märkimise kohta ortograafiliselt kinnise silbis enne esimest piiblitrukki toodagu näiteks:

L e l o w ^e [ääht], (ma)el^ese, pel^ene; Credo pel; W a n r a d t - K o e l l faes, errafeel^eda, need^ema, jees, teed, teep, fies, fhes, (f)hen, w(h)em^eses, mued, rõem, peel, jeel, hee(f)th; B e c k e r Sfaeeuff; tunnistus A w e r b a c h'ile faes, mha^elt, tedje ~

kaen, kaen, tiedmette, viejts, siejts, fuejts, fuejtskömneste; Liivi-
 maa talurahva õiguse katke tep; Müller haelmelell, pael,
 Sael, fael, pael, haeiti, Bæst, Rotjse, löb, teb, nedt, ned ~ faas,
 Maad, Maad, Maatat, heelmelell, weel, sees, needt ~ pohl, juhr,
 Tuhl, Zuhd; Turu käsikiri sadnut, satfet, fafs, lothmejst, röm,
 erafelkett ~ maatt, faafs, waafs, faab, häätt, pääll, pääld, hääx,
 häästi, saat, jäädnut, saattada, lootmene, keelsit, mees, meell,
 ees, sees, kuulkat, puust, kuuldat, Muut, luutt; kohtuvanne
 umb. 1600 ees, sees ~ hehx, nüht; Rossi h n i u s kan, fäd-
 nisse, häd, römlit, Süd, Südleisille, nüd ~ fahn, wahd,
 jahb, pähl, sähl, hähd, säht, währt, pohl, öhd, ehst, wehl, mehst,
 mehl, ehn, Eggamehs, sihs, siht, ümberwißb, kuhlnisse, kuhlfut,
 kuhß, kuhliß, suhr ~ tedhjit; S t a h l sees, teep, needt, weel ~
 fahß, pahß, jahp, sehlt, pehl, pehwlid, pehw, wehrt, hehx, pöhrnut,
 tehþ, ehß, pihtzade, sihs, Sihdt, suhr sühd ~ Lothnisse; Broc-
 m a n n Mees, sees, Beidmees, teep, Meesß, neelma, needt,
 feelma, weel, Meel, Keel, taafs ~ fahß, jahp, mahß, hehsti, tenna-
 pehw, tehþ, pehl, lehþ 'läheb', pehsta, nehn 'näen', lehn, tohp,
 ohnut, Nohr, Kohr, ehl, sihn, nihtma, fihtma, Sihs, jihdt,
 juhr, kuhlfet, kuhljin, nühd ~ Bruth; Möllenbeck
 san, kas, sap, taetma, saedma, töste, töst, ses ~ sees,
 Need, ~ paehl, Saehl, Suhr; G. Saleman mah-keel,
 meel, sees, need, teeb, ees, Mees, eest ~ kahß, tahß, sahd,
 saht, hehl, pehl, hesti, sehl, jehb, lehþ, hohn, sihn, Sihs,
 Sihn, Pruhdt, kuhlma, suhr, nühd; J. Saleman
 Abbi-Mees, meel, Meel, weel, teep, sees, Keel, need, jahp, Sahn,
 tahß, Sacht, jahb, Pehw, tehs, nehn, errajehn, hehsti, sehl, jehþ,
 pehl, hohn, röhm, Bruht, nühd, pühdnut, hühdnut; Broc-
 m a n n ja F a b r i c i u s sees, seesß, feelma, igameesß, needt
 ~ jahx, fahßß, fahß, jahp, Mahß, sehßammal, pehl, jehdtut,
 hehsti, sehtma, jehþ, tehdma, kohß, pohl-kolm, Rohtzi, kuhlma,
 Suhrförstin, Kuhljalle, kuhlmatta; Vigæus fahß, Pel, Säl,
 bel, kulma, kulwat, nhd ~ needt ~ juhr; Liphardus sees,
 teep, Needtsinnaset, needt ~ fahß, fahn, jahp, rehdtip, nehn, sehl,
 trohsti, kohrma, pöhrket, pöhrma, ehß, sihs, Sihtpajatufede;
 G u t s l a f f nüd ~ seemne, teep ~ jahb, Mahß, fahn, mahß,
 mahst, pähl, sähdket, tähl, säht, hähl, häht, tohb, errakohlda,
 nohrt, toht, öhs, möhf, ehn, neht, ehst, nehdtut, sihs, lihwan,
 rihtta, puht, juhrt, pühdma, pühdja; K o h t e n sab, römsat,
 nelda, est ~ sien, sieß, wies ~ sees, need, seesß, needt ~ jahb,
 pehl, sehl, pohl, wehl; Saaremaa käsikiri astat, ned, nüdt ~
 sießß, wiemfeld, fietfet ~ eesß, sees, seesß ~ faas, faab ~ mahß, jahp,
 pehl, sehl, tennapehw, lohm, nohr, johbnux, wehst, wehl, kuhlma,
 kuhltut, juhr, uhß, kuhlda, mühr ~ fahma, othma ~ theþ;
 H a m e r i n u s sees, faas ~ wehst, pähl, sehntut, sehlt; Hand-
 Haujz- Und Kirchen-Buch (1656) need, Needt, Need, erra-

keelmat, ees, teep ~ fahs, fahp, Sahx, pehl, Sehl, nehþ, Hohn, Sihn, fihma, Bihn, fihs, fuhr, fuhlja-Lapset, nühd; Bengt Horn'i käsk jien, fies, wiembfelt ~ sees, need, ees ~ fahs, fahx, Whjta, igfapehm, nühd; Christliche Gebet-Buch (1673) sees, ees, teep, Weel, need, Mees, Raas ~ rehtnut, Sehl, fehl, kohldes, Sihs, muhdt, nühd, nühd, Sühdt; Rituale (1674) sees, need, keelfit, keelfet, kaas ~ Mahdt, sahtnut, fahp, fehl, fehl, jehdnt, Rehdt, tennapehm, pehita, Lohtmiss, fihs, Kuhltem; Adr. Verginius teedmä, eesmäne, Gentirja, Keel, weel ~ sahtnu, fahb, saht, Mahl, Pähd, pähl, Währ-Summala, wäht, hähd, jähl, kohлма, lohtnu, Hohl, Töhd, Söhm-Niga, Söhtöppra, Köhmlid, röhmfarb, Mahmehs, tehb sihn, Wihmne, fuht, kuhld, kuh, nühd; Laulo-Ramat (1689) Pähmofit, fählt, Sähl, röhmfar, Mehä, fehä, ehä, Chiti-Mah, tihtem, Mühd; Palwe-Ramat (1689) fahx, sahtnut, fahn, fahs, fahp, fähdnt, jähl, lähn, Pähst, jähp, häht, tröhtin, fehä, Rehl, sihn, Suhliht-minne, wihmsel, siht, Rihr, Bruhtmiss, Mühd; Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitölke käsikiri Sub ~ Maast, sahtnut, Maad, saan, saat, saap, kaas, saakid, pääl, fäädma, fääl, pääl-messeld, fäälb, poolb, Tööd, Wööd, Sööm-Nig, Seemnelle, Need, ees, sees, teen, Ürrafehtnut, teet, Rihtat, Kuus, Kuulda, fүүдlit-kuts; Hornung aastal, saakfin, jääb, hääb, Rootsis, joob-nuts, Mөөt, weel, teen, teekfin, eest, fiin, fiis, kuulmasti, Tuul, fuurt, nüüd, Riütliid.

Ortograafiliselt kinnise silbi pika vokaali märkimise puhul on XVI sajandi eesti kirjakeele ortograafias üldreeglik, et vastava vokaali grafeemile lisatakse juurde veel eraldi pikkusemärk e kas järele või ka pääle. Natuke edasiarenenuna — kahekordse vokaaligrafeemi tarvita-mise kujul — valitses see veel M ü l l e r'il ja Turu käsikir-jas. Viimasel esineb see vahest teistel motiividel (vrd. soome XVII sajandi ortograafiat). Edasi XVII sajandi ortograafias valitseb ülemsaksa süsteem, kus vokaali-märgile lisatakse pikkusemärgina grafeem h, mis juhus-likumalt võib esineda metateetiliselt (näit. Lohtmiss jm. või tþep jm). Selle h kõrval esineb kogu aeg valitsev ee-line mär-kimisviis. Muud kahekordse vokaalimärgiga (aa, âa) ja e-lise pikkusemärgiga (ie) juhtumid on juhuslikumad. G ö s e k e' grammatika (MLOe. 5) aga tõstab selle küsi-muse arvestatavalt päevakorrade: „Die Aspiratio h ward vor dem Vocali hinzu gethan / anzuzeigen / daz die Syl-laba solte stark und hart / doch aber langsam aufzgeredet werden / als: Mah das Land. Tesh der Weg. Sihl ein Igel. Aber es ist viel deutlicher / wenn die aspiratio h gantz aufzgelassen und der vocalis gedoppelt wird / als: Maa / Tee, Sgh. Deñ es gehöret das h zu keinem vocali

eigentlich / (es sey daß daß die Stelle eines *Consonantis* vertrete / als: Weeha Zorn / leha Fleisch / & c.) Denn nur zu dem e. Denn wannſolches als der Griechen η ſoll außgeredet werden [s. o. *ā, â, M. T.*] muß ihnen das h zu hülfе kommen / als in den Wörtern: *ſehn* ich bleibe / *ſehn* ich gehe / *ſehn* ich wiſſe / *ſehl* dort / *ſehl* alhie / *wehl* ſehr / & c.“ Edasi viitab segiminekuvõimalusile nende juhtumitega, kus *h* esineb sonoorse konsonandi ees. Ja veidi edasi kordab G ö s e k e jälle sama motivatsiooni: „Sonſt iſt unnötig einigen *vocali* das h zuzufetzen / (es ſey dann an Stat des *conſonantis*;) Sondern es wird das h beſſer außgelaffen / und der *vocalis* geminiert / als / für *ſahs* ein Glas / *ſaas*. *Meſh* ein Kerl / *Mees*. *Sihl* ein Igel / *Sihl*. *Rorhm* ein Fuder / *Roorm*. *Ruh* der Mond / *Ruu*. Tegelikult esinevad G ö s e k e' grammatikas kõik märkimisviisid segamini nii käesoleva kui ka teiste positsioonide pika vokaali puhul, näit. (ortograafiliselt lahtises silbis): *Sööte*, *feefet*, *poole*, *feefajin*, *traapin*, *erramöötan*, *errahöörun*, *foorin*, *ſöötan*, *hoolin* jm. ~ *Söhte*, *ſahma*, *ſehnan*, *ſuhrex* jm. ~ *Hövel*, *pöning* jm. ~ (kahekordselt:) *wühgi*, *wühli* jm., (sõna lõpus:) *tee* ~ *peh*, *Maſ*, *Suh*, *Buh*, *öh* jm., (kin-nises silbis:) *Soon*, *ſaas*, *ſaab*, *Suus* jm. ~ *nöhl*, *Brühdt* jm. ~ *ſijhn*. Selles segaduses näikse kahekordse märgiga märkimine olevat kõige tavalisem.

Sellelt G ö s e k e aluselt nähtavasti lähtudes Andr. ja Adr. Verginius'e piiblitõlke käsikirjast pääle valitseb reeglipärane kahekordse vokaalimärgi tarvitamine, mille Hornung kindlakujuliselt fikseeris: „*Vocalis eadem in medio geminata ſequentibus duabus conſonantibus producit: ut mööt=ma / waat=ma / loot=ma & c.*“ (GrE 4). Samuti muidugi „...in monosyllabis ſive una, ſive duæ conſonaates in medio compareant; ut waat / tööd / meeft / ööd & c.“, sellest hoolimata, et flekteerumisel tulevat ühes ja samas tüves erinevad kirjapildid, nagu *Lö*: *Lööd* jm. (vt. ib.).

Mis puutub aga lahtise silbi puhul maksma pandud ühekordse vokaalimärgiga kirjutamisse (vt. GrE 4), siis kõrvalekaldumised ühe vokaalimärgi tarvitamisse XVI ja XVII sajandi eesti kirjakeele ortograafias on juhuslikud ja vaevalt märkimisväärased.

Kui Hornung siin eranditult maksma pani pika vokaali märkimise, siis ei põhjustanud seda nähtavasti eesti kirjakeele ortograafia arenemise loomulik suund, kuigi see oli samasuunaline, vaid asjaolu, et seda oli juba XVI sajandi algusest pääle eesti kirjakeelele eeskujuks võetud võõras ortograafiline süsteem nõudnud. See on ka

ainuke koht, kus Hornung'i poolt maksmapandud ortograafiasüsteem märgib pikka vokaali otseselt.

Puudutatud vokaalide pikkuse märkimisvahekorrad (näit. *magga*, *ma* : *mæ* : *maa*† jm.), mis Hornung maksma pani ja mis esinevad seesugusena esimeses piibli-trükis, ei olnud seega ligi paarisaja-aastase eesti kirja-keele ortograafia loomuliku arenemise tulemused, kus kujunenud tendentside suund ja praktilised tarvidused oleksid korraldavat tähelepanu leidnud, vaid ainult vana vööra ortograafia süsteemi järjekindel maksmapanek, hoolimata sellest, et tegelik tarvitus oli selle sama hästi kui kõlbmatuks tunnistanud oma paarisaja-aastases arengus. Eesti esimene piibli-trükk võttis omaks selle süsteemi ja kindlustas selle maksvuselejäämist kauemaks ajaks. Oli ju piiblikeel see, mis osutus üheks kaaluvamaks argumendiks hilisemate uuenduspüüete vastu.

M. Toomse.

La notation de la quantité vocalique dans la première traduction estonienne de la Bible et son origine.

Dans la première traduction estonienne de la Bible la longueur des voyelles est transcrite de la manière suivante: une voyelle brève est notée avec un signe, une voyelle longue avec un ou deux signes (j a v a d etc., m a a k s etc.). Ce système provient de l'orthographe allemande et a été mis en pratique par Hornung à la fin du XVII siècle. Ce système ne convient pas à la langue estonienne et le développement naturel de l'orthographe au cours des XVI et XVIII siècles ne le justifie pas.

Eesti Piibli uus ümberpanek*.

Mälestame tänavu eesti Piibli 200-aastast kestvust. See peab hea raamat olema, mis 200 aasta järel veel loetav on. Kui vaatame maailma-kirjanduses ükskõik kuhu, siis leiame ikka, et enamasti¹ kõik see, mis 200 aasta eest tähtsaks ja kõrgeks peeti, on vanaks saanud ja kõrvale jäänud. Kui midagi nii pika aja järel veel loetav ja elav on, siis see on ka tõsiselt väärtuslik ja selle kirjutajale on haritud maades siis ka ammu juba ausambad pandud. Ja seda õigusega, sest niisugused mehed on oma kaasinimestele ja järeltulijatele kõik aeg otsa ikka midagi andnud. Kus on sakslaste Gottsched praegu, keda 200 aasta eest nii tähtsaks peeti ja kes ise ennast nii

* Autori kirjavärs üldiselt muutmata. — Toimetus.

¹ Autoril *enamiste*.

tähtsaks pidas? Kus tema kaasaegsed kõik? Kus vene-
laste Lomonossov? Temale on ausambaidki pandud, aga
keegi teda enam ei loe. Voltaire oli iseäralikult suure
võimisega kirjamees, teda siis veel loetakse, aga ainult
poole isuga. Teised temaaegsed kõik on kõrvale jäänud.
Ja meil ka on enne Piiblit ja pärast Piiblit paljugi kirju-
tatud, aga kõik on vanaks saanud ja lugeda enam ei kölba.
Aga Piibel on ikka veel värske ja mõjus. Peab siis küll
iseäralikult parem olema kui teised kirjad.

Üks teine proov meie Piibli headusest on ka see, et
uue ajal on katsutud teda paremaks teha, aga ei ole
hästi jaksatud. Kolmekümne aasta eest õpetaja Berg-
mann ja temaga ühes kõige paremad keeletundjad meie
õpetajate seast tegid palju tööd Piibli parandamise kallal,
mitu aastat kõige tundjamad mehed koos, aga ometi, kui
oma tööst proovitruki andsid, siis oli näha, et kergesti²
parandatavad kohad küll olid ära parandatud, aga raske-
mad kohad olid ainult teisiti tehtud, mitte paremaks. —
Bergmanni proovitrukk on siis ka kõrvale jäetud ja asus
tööle teine mees, õnnis praost Põld, heas lootuses, et tema
jaksab. Tema nüüd ka on oma töö ära teinud ja töö on
heaks kiidetud keeleteadlaste poolt ja õpetajate kogu poolt,
on piiskopi poolt vastu võetud ja on nüüd osalt juba trü-
kitud. Aga kahjuks peame kurtma, et on siiski suurte
puudustega.

Peame Põllu uuele Piiblile suureks puuduseks panema
kõige pealt seda, et ta meelega niisuguseid ütlemisi tarvi-
tab, mis ise teab keelele võõrad³ olevat⁴. Keeleuendusli-
kud ettepanekud, mis tahavad alläs keeleks saada, tema
tarvitab neid nõnda, nagu oleksid juba lõplikult⁵ keelde
vastu võetud. Olen sellest pikemalt rääkinud „Kooli
Piibli“ ilmumise puhul iseraamatus „Uue Piibli keelelikud
puudused“. Ei ole mulle keegi ütelnud, et eksinud olek-
sin. Muidu õnnis Põld oli väga nobe vastama, kui keegi
tema Piibli ümberpanekut puudutas. Võtan seda, mis
seal ütlesin, siin lühemalt kokku ja täiendan.

I

1. Sõnade järjekord. Predikaadi ette-
poole võtmine abilauses. — Uues tõlkes on: *Kui
tema tuleb koju* — mitte nõnda, kui keel loomulikult rää-

² Autoril *-ste*.

³ Autoril *võerad*.

⁴ Autoril *olema*.

⁵ Autoril *lõpulikult*.

gib: *kui tema koju tuleb; lambad, kel ei ole karjast* — kus keel loomulikult ütleb: *kel karjast ei ole; iga puu, mis ei kanna head vilja* — loomulikult: *mis head vilja ei kanna*. Oli niisugune õpetus ja usk sel ajal, et meie järjekord on saksa keelest võetud ja on halb ja peab teda seepärast ümber tegema niisuguseks, kui uue Piibli laused ülemal näitavad. See oli siis, kui Piiblit kirjutati. Nüüd täna ükski keelemees nõnda enam õpetada ei julge, vaid teame, et meie järjekord on meie oma ja on laitmata hea ilma ettepoole võtmata. Aavik ise on uuenduse tegijaid mitu korda juba kurjasti hurjutanud, et peaksid endise viisi juurde tagasi minema. Praegu küll mõned kirjutavad veel uuenduslikult edasi, need, keda viimase aja koolides nõnda on õpetatud, ja mõnes koolis vist mõni ajast maha jäänud õpetaja ka veel õpetabki nõnda, aga see mood varsti kaob, ka standard-lugemikkudes varsti ettepoole-võtmised tehakse tagasi ja siis on Piibel selles tükis keelevigane. Ja seda viga on palju, iga lehekülje peal mitu ja mitu korda.

2. Lühikesed asesõnad *ma, sa, ta* — *mina, sina, tema* asemel. — On meil välja kuulutatud uus keeleseadus, et ei ole head tegusõna ees tarvitada pikad asesõnad *mina, sina, tema*, vaid et iseenesest paremad on lühikesed *ma, sa, ta, me, te, nad*. Nõnda siis nüüd kõik keeleõpetused õpetavad ja kõik moodsad kirjamehed kirjutavad*.

Aga ei ole õige nõnda. Kas *ma* või *mina* tarvitada, see annab ütlemise toonis tähtsa vahe. Lugu on see, et rõhutu asesõna paratamata tõstab järeltuleva tegusõna ikka iseäralikult rõhuliseks ja annab seega ütlemisele ikka ärevuse tooni, taplemise ja hädaldamise tooni. *Ma ütlen sulle, Peetrus*, Luuk. 22, 34, nõnda Põld ja *Mina ütlen sulle, Peetrus*, nõnda Hornung. Kumb ütlemine on kohane Kristuse suus? Muidugi see, mis rahuliku tooniga on. Nõnda ka see tuntud sõna: *Tõest, tõest, mina*

* Kui uutes grammatikates konjugatsioonitabelid ikka lühikesel asesõnaga antakse, siis see ei ole loomulik, vale toon on kohe tunda: rõhutu asesõna tõstab tegusõna iseäralikult rõhuliseks: *ma annan, sa annad* jne. Aga seda siin ei pea olema, sest ei pea mitte olema iseäralikult rõhuline, vaid peab olema paraja rõhuga. Mitte *andmine* ei ole siin tähtis, et *annan* ja mitte *jooksin*, vaid midagi muud. Nimelt see, et on need kuus tegijat: *mina, sina* jt. ja et kui *mina* on, siis on niisugune kuju *andmisest*, kui *sina*, siis niisugune. Seega siis mõlemad on tähtsad: *mina* on tähtis ja sõna-kuju *andmisest* ka on tähtis, ja nimelt mõlemad üheväärtiliselt tähtsad, mitte et üks enam kui teine. Sellepärast peavad olema mõlemad ühesuguse rõhuga räägitavad.

ütlen teile. Põld ütleb seda ikka lühikese *ma-ga* ja annab seega selle sõnale ikka sobimata kriiskamise ja hädaldamise tooni: *Tõesti, tõesti ma ütlen teile.* „Kooli Piiblis“ seda uuendust veel ettetükkivalt ei olnud, aga pärast Uude Testamenti on sihilikult sisse tehtud, iga leheküljele viis, kuus ja enam korda, 12. leheküljel näit. järgmised laused: *ma ei ole mitte tulnud neid tühistama; tõesti ma ütlen teile; sest ma ütlen teile; siis te ei saa mitte taeva-riiki; sa ei tohi tappa; et su vennal midagi on sinu vastu; sa ei tohi abieli rikkuda; kui su parem käsi sind pahandab.* Hornungil on need kaheksa lauset kõik pika asesõnaga ja tundub nõnda õige ja keelepärane. Ja tundus seda muidugi õndsale⁶ Põllule ka, sest ega temagi keeletundmus teine ei olnud kui teistel keelerääkijatel. Aga tema kirjutas siiski oma parema tundmise vastu, sest usaldas teise mehe õpetust enam kui omaenese tundmist. Ja arvas vist nõnda, et nüüd on keeleuuendus hoogsasti käimas, moodsad kirjamehed kõik kirjutavad lühikese *ma, sa, ta-ga* ja koolides kõik noored õpivad, et nõnda just see hea keel ongi, las siis mina ka aitan kaasa meie halba keelt paremaks teha, siis Piibel tuleb ka noortele meelepärase, et moodsas keeles on. Ja vanad — noh, üks nemad siis ole oma vanaga, niikaua kui on. Nõnda mõtles. Aga eksis. See rõhulise ja rõhutu asesõna seadus meie keeles ei ole mitte mõne targa või rumala keeletegija tehtud, ja ei ole siis ka mitte mõne teise targema mehe või keelekomisjoni ümbertehtav, vaid see seadus on loomulikult välja kasvanud keelest enesest, sellest psühholoogilisest⁷ paratamatusest, et rõhutu sõna oma naaber sõna ikka rõhuliseks tõstab. Seda keegi ära muuta ei saa, vaid saab ikka nõnda olema ja kes keeletarvitaja sellekohaselt räägib, see räägib hästi, kes selle vastu räägib, see räägib halvasti. Ja uus Piibel, peame tunnistama, räägib selles tükis halvasti, igal leheküljel mitu ja mitu korda.

Peame veel paar märkust tegema. Ettetoodud kaheksast lausest võiks esimest ja neljat vabandada, sest siin võiks rõhk langeda kaugemal seisva sõna *mitte* peale: *ma ei ole mitte tulnud neid tühistama.* Aga see annaks siin ka liiga ägeda ja terava, nagu riidlemise tooni. Kui ütelda *mina* ja *teie*, siis need pikemad sõnad võtavad osa rõhku juba ette ära enda peale, nõnda et *mitte-le* enam üleliigset üle ei jää.

⁶ Autoril *õndsas Põllule.*

⁷ Autoril *psükoloogilisest.*

Selsamal 12. leheküljel on veel üks siiakuluv lause: *Sellepärast kui sa oma andi tood altarile* (salm 23). Siin ka on lühikene sa küll, aga ometi järeltulevat sõna rõhuliseks ei tõsta. See on sellepärast, et sa siin eelmineva sõna külge najatab: *kui sa = kuisa*. Kui ettepoole juba najatab, siis tahapoole enam ei saa, sest ega kahele poole najatada ei või.

Olgu veel ära märgitud, et mõnikord koguni üsna selgesti rõhulised asesõnad ära lühendatakse: *Meie küll õiguse poolest, sest me saame kätte, mis meie teod on pälvinud*, Luuk. 23, 41. Peaks olema muidugi: *meie saame kätte*. Veel on: *Tervitage Nümfat ja kogudust ta majas*, Kol. 4, 15. Peaks olema: *tema majas*.

Need kaks uuenduslikku iseviisi, nagu öeldud, on väga sagedased, kümme ja enam korda igal leheküljel, ja annavad kogu kõnele ikka vale tooni, nagu mängimine klaveril, mis hääles ei ole. Aga peaks olema puhas toon, et ilus oleks. Enne oli. — Muidu on veel teisigi halbu keeleuuendusi järele tehtud, mis aga nii sagedased ei ole ja seepärast kõne üleüldist tooni vähem rikuvad.

3. Kaasuslik rektsioon. — On meil ekslikult seletatud, et kaasuslik täiendus peab parem olema kui prepositsiooniline ja uus Piibel ka teeb selle poolest palju vigu. Ütleb: *mõtleb sellele; vaatab naisele; halastab mind; kus ütleva peaks: mõtleb selle peale; vaatab naise peale; halastab minu peale*, siis veel olen lootnud Kristusele ja palju muud seesugust. Olen enne näidanud, et parem ei ole ja toob kindlasse keelde ainult segadust.

4. Tegusõna täienduse ärajätmine. — See uus õpetus, et täienduse sõnad *ära, püsti, maha* ja teised seesugused, mis keel kindlasti tarvitab, tulevad ära jätta, et mitte enam *tõusis püsti, tõusis üles*, vaid ühel ja teisel korral ikka ainult lihtsalt ühe sõnaga *tõusis*. Välja tuleb siit seda, et kui niisugused rõhulised sõnad lausest ära jäävad, siis kas lause jääb ilma rõhulise sõnata ja on seega tõlp või peab mõni teine sobimata sõna rõhuliseks tõusma ja siis on lause segane ja viltune. Tõlp näit. on järgmine lause: *Aga kui päike tõusis, kõrbes ta*, Matt. 13, 6. Et hea ja selge ja mõnus oleks, peab ütleva: *kõrbes ära*. Viltune on niisugune lause: *ja käskis rahva istuda maa peale*, Mark. 8, 6. Kui nõnda ütelda, siis sõnad *maa peale* tulevad rõhuliseks, sest enne neid rõhulist sõna ei ole ja üks ikka peab olema. Aga siis lause saab viltuse tähenduse, et pidid just igaüks maa peale istuma, ärgu mõned mitte kivi peale. Et seda ära hoida, keel paneb

parajasse kohta rõhulise sõna *maha* sisse, siis *maa peale* enam ei saa rõhuline olla: *Käskis rahva maha istuda maa peale*. Ei pea mitte arvama, et meie keel aina rumalusest neid täienduse sõnu tarvitab: need on mõnusaks kõneks väga tarvilikud. Uus Piibel jätab sagedasti tarvitamata ja kõne tuleb tõlp ja viltune. Tõin sellest „Kooli Piibli“ arvustuses palju näiteid.

5. *K a h e s õ n a k a r t u s*. — On kuulutatud halvaks niisugused kahesõnalised ütlemised, kui *lahti tegema*, et selle asemel ühesõnaline *avama* on parem. Uus Piibel siis ka tarvitab ainult *avama* ja teiste kahesõnaste asemel hoopis uusi keelevõõraid sõnu, omatehtuid ja teiste pakutuid: *vaenama* 'taga kiusama', *meenuma* 'meelde tulema', *lähtuma* 'välja minema', *väljuma* 'välja minema'. Olen näidanud, et just keeleomased kahesõnalised laitmata head on, mitmeti paremad kui ühesõnalised, sest need annavad ikka tuimema kõne. Prooviks: *Mis suust väljub, see lähtub südamest*, Matt. 15, 18. Bergmann ütleb seda ilma uute sõnadeta nõnda: *Mis suust välja tuleb, see tuleb südamest välja*. Siin siiski viimase *välja* peaks ära jätma.

6. *t u - r e f l e k s i i v i d*. — *tu*-refleksiivide tarvitus on meil suuresti ülekäte läinud. Nüüd juba keelekorraldajad kirjutavad kurjasti selle uudise vastu, Aavik, Muuk ja teised ja ainult vähe on, mis sest suurest uuendusest tarvitada lubatakse. Aga häda on see, et kui neid ülepea lubatakse, siis kuidagi⁸ ei jaksata üle loa tegemist ära hoida, sest selgeid piiriseid tõmmata siin on raske, niisuguseid, mis igäühele kergesti meelde jääksid. Olen Muugi sellekohase kirjutuse kaks korda targu läbi lugenud, mis tema lubada tahab ja mis mitte ei taha, aga kui praegu tema nõudmiste järel kirjutama peaksin, siis peaksin ikka iga sõna tema kirjutusest järele vaatama, kas lubab seda või mitte. Ja Aaviku viimaseid lubamisi ja keelmisi ka peast ei tea, peaksin ka raamatutest vaatama. Ja ülepea, miks peaksin mina tahtma härra Muugi või Aaviku tahtmise järel kirjutada? Miks mitte ennem nõnda, kuidas⁹ keel ise tahab? Uuenduse soovitajad peaksid kõige pealt seda seletama, miks ometi keel ise ennast *tu*-refleksiividest nii hoolega puhta hoiab. Kui see, mis mina siin põhjuseks olen ütelnud, mitte õige ei ole, siis ütelgu nemad teine, mis õige on. Aga kõige pealt tunnis- tagu, et keelel siin väga tugev põhjus olema peab. Näi-

⁸ Autoril *kudagi*.

⁹ Autoril *kuda*.

daku kätte, et see mitte tark küll ei ole, ja alles siis tulgu paremat soovitama.

Uus Piibel tarvitab *tu*-refleksiivisid rohkestigi: *peatun, vihastun, rõõmastun, kummardun, pahandun* j. t. Kui igal pool *a*-ga ütleks, siis oleks niisama selge ja lugeja¹⁰ jääks ärritamata.

7. *Pöördun* ja *hoidun*. — *tu*-refleksiividest rääkides peame ka neist kahest sõnast rääkima. Nad on muidu korralikud sõnad, aga tarvitatakse vale tähenduses. Kõik enesekohased *u*-sõnad tähendavad mitte tahtmisega tehtud tegemist, vaid ikka niisugust tegemist, mis iseenesest sünnib, ilma kellegi tegemata ja tahtmata: *murdun, taibun* jt. Sellepärast on kõik need rohked *pöördumised*, mis uude Piiblis on sisse tehtud, keelevead (*patustpöördumised* jt.).

Nii on uues tõlkes: *pöördus ümber vaatama*. Tohib ütelda ainult: *pööras ümber vaatama*, sest siin on tahtmisega tehtud tegevus. Selles keelele ainult nõnda kindlas ütlemisses midagi segast ega halba ei ole. Kui praegu kõik keelekorrektorid ainult *pöördun* trükkida lubavad, siis see on ajutine arusaamatus. Sellest saame varsti lahti ja siis tunneme, et palju parem on nõnda, kuidas keel ise räägib, ilma moonutamata: *pööras ümber, hoi a eest*, mitte nõnda kui Piibel praegu kirjutab: *hoidu eest*. (Aga siiski ka: *Ei hoi a Jeesuse Kristuse õpetuse poole*.)

Selle järel ka *tu*-refleksiiv ei peaks tohtima niisugust tegevust tähendada, mis tahtmisega tehakse. Sellepärast ei peaks tohtima ütelda: *Ärge joovastuge viinast*, Ef. 5, 18. Nõnda on mõttevastane, sest *joovastumist*, see on *joobnuks jäämist*, ei saa keegi keelda, see tuleb iseenesest. Õige on: *Ärge joovastage ennast*, nagu Hornung ka ütleb.

Muid keeleuendusi, mis vähem ette tulevad, nimetame ainult, ilma neist pikemalt rääkimata: 8. *i*-superlatiivid; — 9. Illatiivid *merre, tulle*; — 10. *i*-mitmused; — 11. Partitiivsed subjektid; — 12. Uued sõnad — neid uus Piibel tarvitab õige oht-rasti ja neist oleks väga palju rääkida, aga jätan seda siin tegemata; — 13. *na*-kaasused — nendest ka jätan siin rääkimata.

II

Teiseks väljapaistvaks puuduseks uues Piiblis on rohked saksapärasused, suurelt osalt juba Hornungilt pärit, aga parandamata jäetud.

¹⁰ Autoril *lugija*.

1. Saksapärane sõnade järjekord otsekohesest küsimuses. — *Kus on tema? Mis teeb tema nende aednikega? Mis pean ma tegema? Kuhu olete teie ta pannud?* Väga sagedasti ikka nõnda. Niisugune järjekord tohib olla ainult seal, kus kisendamise tooniga räägitakse. Rahulikus küsimises peab ütlema verbiga lõpus: *Kus tema on? Mis ma pean tegema?* jne.

2. Tuntuks pandud subjekt lause lõpus. — *Siis vihastus kojaisand*, Luuk. 14, 21. See on väga halb viga. Nõnda tohib ütelda ainult siis, kui *vihas-tamine* tuntuks ja *kojaisand* uudiseks pannakse, et enne vihastas keegi teine, siis *kojaisand*. Muidu peab ütlema: *Siis kojaisand vihastas*. Ainult nii. Seda viga on rohkestigi. Tuleb sellest, et predikaat saksa moodi teisele kohale võetakse. Olgu näiteks peale nende, mis „Kooli Piibli“ arvustuses toodud, veel mõned: *ja sedamaid laulis kukk*. — Nagu oleks kelleltki muult veel olnud laulu arvata! Siis veel *Hirmu pärast tema eest värisesid valvavad*, Matt. 28, 4.

3. Saksapäraseid asesõnad. — a. Kohatu saksapärase see: *Olge julged, mina olen see*, Matt. 14, 27 ja muidu sagedasti ikka nõnda saksapärase see-ga, kus keel ilma see-ta ütleb: *mina olen*. — b. Üleliigsed asesõnalised subjektid järellauses. — Relatiivses lauses: ¹¹ *et teie, kes te olite enne paganad*, Ef. 2, 11. Ikka nõnda saksa moodi: *mina, kes ma; sina, kes sa; meie, kes me*. See ei ole iseenesest küll mitte just viga, aga siiski kui sagedasti just nõnda korratatakse, siis saab tüütavaks ja ilma selle lisasõnata on ladusam ja mõnusam: *teie, kes enne paganad olite*. Nõnda veel saksapäraselt: *et meie, kes me elame ja üle jääme*, 1. Tess. 4, 15; *ütelge mulle, kes te tahate olla käsu all*, Kal. 4, 21; *meie, kes me enne olime lootnud Kristuses*, Ef. 1, 12; *meie suhtes, kes me usume*, Ef. 1, 19. Muidu veel järellauses: *Mida teie iial palute, seda te saate*, Matt. 21, 22. Peaks ütlema lihtsalt: *sega saate*.

Seda halba lauseehitust on Hornungist peale juba väga palju. Ettetulemise sageduse poolest on see kolmas suur liik keelehalbust ¹² uues Piiblis, kaks esimest olid keelevastane järjekord ja lühikesed asesõnad. Need olid vead, see kolmas on ainult stiililine labasus. Tuleb ette iseäranis *kui*-lausete järellauses. Seal on ehitus ikka nõnda: *Kui*

¹¹ Autoril *relatiivlauses*.

¹² Autoril *halbust*.

Jeesus seda kuulis, ütles tema jüngritele, ja ühtki mina-d ega sina-d meile seal ei kingita, kui saksa keeles olema peab. Rohkem näiteid on „Kooli Piibli“ arvustuses.

4. Saksa perfektid¹³. — *Poeg, miks sa oled meile nõnda teinud?* Luuk. 2, 48. Peaks olema muidugi: *miks sa meile nõnda tegid?* Niisuguseid saksa perfektisid oli Hornungil palju, „Kooli Piibli“ ka oli veel rohkesti; aga nüüd näen, et osa neist, mis sealt oma arvustuses ära märkisin, on Testamendis juba ära parandatud. Aga jääb veel järele rohkestigi: *Ma olen leidnud drahmaraha, mis ma kaotasin*, Luuk. 15, 9 — peaks olema: *leidsin üles, leidsin kätte; tuli meelde Issanda sõna, kuidas ta temale oli öelnud*, Luuk. 22, 61 — peaks olema: *ütles; Te olete toonud selle inimese minu juurde otsegu rahva eksitaja*, Luuk. 23, 14 — peaks olema: *te töite; ta on ta saatnud meie juurde*, Luuk. 23, 15 — peab olema *saatis tagasi* ehk *saadab tagasi*; nii ka *Kuidas meie vanemad ta on annud surma mõista ja ta löönud risti*, Luuk. 24, 20.

5. Veel mõned üksikud halvad saksa-pärasused. — *Ärge vanduge taeva juures, oma pea juures*. Väga halb germanism ja sagedane, ikka ainult nii. Peaks ütlema: *taeva peale, oma pea peale*. Siis veel: *vannutan sind Issanda juures*, 1. Tess. 5, 27, võiks ehk ütelda: *Issanda nimel*. Vale on ka: *nagu ma sulle käskisin*, Tiit. 1, 5. Peaks olema muidugi: *sind käskisin*.

Lõpuks veel paar sõna objektist. Meie objekti tarvitus on grammatikates seletada väga keeruline¹⁴ küll, aga rääkides siiski räägime igäüks õigesti, kes oma inimesed oleme. Kui siis Piibli kirjutaja siin rohkestigi eksib, siis sellepärast, et ei julge oma otsekohest tundmust usaldada, vaid tahab ise targem olla. Eksimised ka on kõik ühele poole, ikka täisobjekti kasuks. Enne võõrad tarvitasid üleliigselt osaobjekti, nüüd uus Piibel läheb liiale täisobjektiga. Nii on: *Laste ja imikute suust oled sina enesele valmistanud kiituse*, Matt. 21, 16; *et täita oma pattude mõõdu*, 1. Tess. 2, 16 (peab olema *et täita oma pattude mõõt*, sest iseseisva da-infinitiivi täisobjekt on ikka nominatiivikujuline, või jälle osaobjekt); *et saavutada tõelise elu*, 1. Tim. 6, 19; *et Jumal meile annaks tunnetada tõe*; *Kui sa teaksid Jumala anni*, Joh. 4, 10; *ja ta nägi selle ja rõõmustus*, Joh. 8, 56; *võttis kallist nardi salvi ja või-*

¹³ Autoril *perfektumid*.

¹⁴ Autoril *keerulik*.

dis Jeesuse jalad, Joh. 12, 3. Enam näiteid on „Kooli Piibli“ arvustuses.

Vigast osaobjekti olen ära märkinud ainult kaks korda: *ja ma nägin uut taevast ja uut maad*, Ilm. 21, 1 (peab olema: *uue taeva ja uue maa*); *Ja madu purskas oma suust vett naise järele otsegu jõge*, Ilm. 12, 15 (peab olema: *otsekui jõe*).

Olgu niipalju.

K. Leetberg.

La nouvelle traduction de la Bible estonienne.

La Bible estonienne doit être un bon livre pour rester lisible au bout de 200 ans. Et vraiment de bons connaisseurs de la langue ont voulu la faire meilleure, mais ils ne l'ont pas pu: ainsi il y a 30 ans le pasteur Bergmann et à présent le doyen Pöld. La traduction de ce dernier contient de graves défauts, surtout à deux égards.

D'abord Pöld prend comme réelles des propositions de rénover la langue extrêmement modernes et ainsi il devient défectueux. Avant tout dans l'ordre des mots avec le prédicat mis en avant dans la phrase subordonnée (*kui tema tuleb koju — kui tema koju tuleb*). On a déjà renoncé à cet enseignement erroné, personne n'ose plus le soutenir. Egalement la préférence pour les pronoms personnels atones au lieu des formes toniques (*ma* au lieu de *mina*). Cela fait de nouveau des phrases contraires à l'esprit de la langue, car le pronom atone n'est à sa place que là où le verbe doit être accentué, et pas ailleurs. Il n'est pas tenu compte de cette différence. Ces deux particularités contraires à la langue se présentent très souvent et donnent un ton faux à tout le discours. D'autres innovations linguistiques sont plus rares et gênent moins pour cette raison. On notera la préférence du cas à l'emploi de la préposition, contrairement à l'usage de la langue (*mõtlen sellele* au lieu de *mõtlen selle peale*); qu'on néglige le complètement du verbe par un adverbe (au lieu de *tõusis üles* simplement *tõusis*); que l'on considère en général comme mauvaise l'expression verbale de deux mots et que l'on en met une en un mot là où c'est possible (toujours *avama*, jamais *lahki tegema*) ou s'il n'y en a pas dans la langue, on en fabrique de telles ou on en contrefait (*lähtuma = välja minema*). Egalement gênants sont les réfléchis en *-u* tout à fait inutiles (*kummarduma* au lieu de *kummardama*). On a déjà souvent mis en garde devant leur emploi, auquel on ne doit avoir recours qu'avec réserve.

Le deuxième grand défaut est le nombre de germanismes qui sont déjà en abondance chez Hornung et persistent chez Pöld. On nommera les suivants. 1. Ordre des mots germanique dans les phrases interrogatives (*kus on tema* au lieu de *kus tema on*). 2. Inversion du sujet (*süis vihastas kojaisand* au lieu de *süis kojaisand vihastas*). On verra là une faute particulièrement grave. 3. Emploi germanique de pronoms superflus en estonien. 4. Emploi germanique du parfait. 5. Divers.

Mitmesugust.

Toimetusele ja AES-ile saadetud kirjandust.

1. I — 31. XII 1939.

Acta Linguistica. Revue Internationale de Linguistique Structurale. Volume I, fascicule 1,2. Copenhague 1939.

Etudes Phonologiques dédiées à la Mémoire de M. Le Prince N. S. Trubetzkoy. Travaux du Cercle linguistique de Prague 8. Prague 1939.

Filologu Biedrības Raksti. XIX sējums. Latviešu Filologu Biedrības Izdevums, Rīga 1939.

Finnisch-ugrische Forschungen. Zeitschrift für Finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde. Band XXVI. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki 1938.

Jomsburg. Völker und Staaten im Osten und Norden Europas. Jaargang 3 (1939). Heft 1/2. Leipzig 1939.

Juhlakirja V. Tarkkaisen täyttäessä 60 vuotta 18. IV. 1939. Kirjallisuudentutkijain Seuran Vuosikirja V. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1939.

Neuphilologische Mitteilungen. XL — 1939. Herausgegeben vom Neuphilologischen Verein in Helsinki. Helsinki 1939.

Népunk és Nyelvünk. A Szegedi Alföldkutató Bizottság Közérdekű Folyóirata. XI. Évfolyam, 1939 Jan. — Jun. 1—6. Füzet. Szeged 1939.

Suomalainen Suomi. Suomalaisuuden Liitto, Helsinki 1939.

Viritäjä 1939. Kotikielen Seuran Aikakauslehti. Helsinki 1939.

G. I. Ramstedt: A Korean Grammar. SUST LXXXII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki 1939.

Erkki Itkonen: Der ostlappische vokalismus vom quantitativen standpunkt aus. Lautgeschichtliche untersuchung. SUST LXXXIX. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki 1939.

Aune Tuomikoski ja Anna Slöör: Englantilais-suomalainen sanakirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1939.

N. S. Trubetzkoy: Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle linguistique de Prague 7. Prague 1939.

Konrad Nielsen: Lappisk Ordbok — Lapp-Dictionary. Bind III. Institute for Sammenlignende Kulturforskning, Oslo 1938.

H. Paasonen: Mordwinische volksdichtung. Herausgegeben und übersetzt von Paavo Ravila. II Band. SUST LXXXI. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki 1939.

H. Paasonen: Tscheremissische texte. Herausgegeben von Paavo Siro. SUST LXXVIII. Suomalais-ugrilainen Seura 1939.

A. O. Väisänen: Untersuchungen über die ob-ugrischen melodien. SUST LXXX. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki 1939.

Väino Kaukonen: Vanhan Kalevalan kokoonpano. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1939.

Vastutav toimetaja: **Joh. V. Veski.**

Valjaandja: **Akadeemiline Emakeele Selts.**

Eesti Kirjastusühisuse „Postimehe“ trükk, Tartus. 20. II 1940.